

ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΜΙΧ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗ

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΙΝΑ

ΤΗΣ ΚΑΤΑΚΤΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΥΠΟ ΤΩΝ ΑΡΑΒΩΝ*

Ἐκ τῶν πολλῶν προβλημάτων τῶν ἀνακυπτόντων ἐκ τῆς ἐξετάσεως τῆς περιόδου τῆς ἀραβοκρατίας ἐν Κρήτῃ τὸ πλεόν ἐπίμαχον ἀσφαλῶς εἶναι τὸ πρόβλημα τῆς χρονολογίας τῆς κατακτήσεως τῆς νήσου. Τὸ ζήτημα τοῦτο παραμένει ἐν ἀπὸ τὰ ἀντιλεγόμενα σημεῖα τῆς καθόλου Βυζαντινῆς Ἱστορίας, παρουσιάζεται δὲ ἐξαιρετικῶς δυσεπίλυτον, ὡς ἄλλωστε συμβαίνει μὲ τὰ περισσότερα ζητήματα τῆς βυζαντινῆς περιόδου τῆς Ἱστορίας τῆς Κρήτης, ἐξ αἰτίας τῆς ἀσαφείας καὶ ἐν πολλοῖς τῆς ἀναξιοπιστίας τῶν περιωθεισῶν πενηχρῶν εἰδήσεων. Τὸ ζήτημα τοῦτο, ὡς καὶ τὸ ζήτημα τοῦ τόπου τῆς ἀποβάσεως τῆς συμπαγοῦς μάξης τῶν Ἀράβων κατακτητῶν, ἀποτελοῦν τὸ θέμα τῆς παρούσης ἀνακοινώσεως, ἣ ὁποία βεβαίως δὲν φιλοδοξεῖ νὰ λύσῃ ὀριστικῶς τὰ προβλήματα, ἀλλὰ μόνον νὰ τὰ προωθήσῃ, ἀντικρῶζουσα ταῦτα ὑπὸ νέον πρῖσμα.

Ι. Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ

Ἡ κυριαρχοῦσα ἄποψις τῶν νεωτέρων ἱστορικῶν τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Lebeau μέχρι τοῦ 1913 ὑπῆρξεν, ὅτι ἡ χρονολογία τῆς κατακτήσεως τῆς Κρήτης ὑλὸ τῶν Ἀράβων πρέπει νὰ τεθῆ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 823 καὶ 824. Ἡ ἄποψις αὕτη στηρίζεται εἰς τὰς εἰδήσεις τῶν βυζαντινῶν ἱστορικῶν Γενεσίου¹ καὶ Συνεχιστοῦ τοῦ Θεοφάνους (εἰς τὰ κατὰ τὴν βασιλείαν Μιχαὴλ τοῦ Β')², ἐξαρτᾶται δὲ ἀπὸ τὴν

*) Ἡ παροῦσα ἀνακοίνωσις, δημοσιευομένη ἐνταῦθα περιληπτικῶς, ἀποτελεῖ μέρος γενικωτέρας συνθέσεως περὶ τῆς Βυζαντινῆς Κρήτης.

¹) Γενέσιος, Bonn, 46, 3 κ.έ.

²) Θεοφ. Συνεχ., Bonn, 73, 13 κ.έ. Τοὺς Γενέσιον καὶ Συνεχιστὴν ἀκολουθοῦν, χωρὶς νὰ προσθέτουν νέον τι οἱ Σκυλίτζης (Κεδρηνός, Bonn, II, 91 κ.έ.) καὶ Ζωναράς (ἐκδ. Dindorf), τ. III, σ. 397 κ.έ., ὡς ἐπίσης καὶ οἱ Ψευδοσυμεῶν ἐν Θεοφ. Συνεχ., 621, 20 κ.έ. καὶ τὸ ἀδύθι ὑπὸ τὸ ὄνομα Γεωργίου τοῦ Ἀμαρτωλοῦ Χρονικόν, 789, 1 κ.έ. Μνεῖα τῆς κατακτήσεως τῆς Κρήτης ἐκ τῶν αὐτῶν πηγῶν εὐρίσκειται καὶ εἰς τὸ Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν, Bonn, 104, 17 κ.έ. Περὶ τῆς ἀναφορᾶς τοῦ γεγονότος εἰς ἀξιολογικὰ κείμενα, ὡς καὶ περὶ τῶν ἐν γένει πληροφοριῶν τὰς ὁποίας παραδίδουν τὰ κείμενα ταῦτα περὶ τῶν Ἀράβων τῆς Κρήτης, θὰ ἀσχοληθῶμεν ἀλλοθῶ.

ἐρμηνείαν ἢ ὁποία εἶναι δυνατὸν νὰ δοθῆ εἰς τὰς εἰδήσεις αὐτάς. Ἐπειδὴ τὴν κατάκτησιν τῆς Κρήτης αἱ πηγαὶ αὐταὶ θεωροῦν ὡς συνέχειαν καὶ ἐπακολούθημα τῆς γενικῆς ἀναρχίας τῆς ἐπικρατησῆς εἰς τὰ ἐδάφη τῆς αὐτοκρατορίας μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Θωμᾶ, ἢ ὁποία γνωρίζομεν ὅτι ἔληξεν οὐσιαστικῶς μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἐπαναστάτου κατ' Ὀκτώβριον τοῦ 823³, νεώτεροι ἱστορικοί, ὡς οἱ Lebeau, Gibbon, Hopf, Amari, Finlay κ. ἄ., ἐτοποθέτησαν ταύτην κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος 823, ἢ κατὰ τὸ ἐπόμενο 824, ὡς ὁ Muralt. Προσεκτικώτερα ἐξέτασις δεικνύει ὅτι πρὸ τῆς τελικῆς ἀποβάσεως αἱ ἑλληνικαὶ πηγαὶ ἀναφέρουν ὅτι εἶχε λάβει χώραν ληστρική ἐπιδρομὴ τῶν Ἀράβων ἐναντίον τῆς νήσου, ἢ ὁποία καὶ ἔδωκεν εἰς τοὺς ἐπιδρομείς τὴν εὐκαιρίαν νὰ τὴν γνωρίσουν καλύτερον ὥστε νὰ ἀποφασίσουν τὴν ἐγκατάστασιν των ἐν αὐτῇ. Ὁ Γενέσιος, ὁ ὁποῖος εἶναι ἡ σχετικῶς παλαιότερα διεξοδικὴ πηγὴ διὰ τὰ γεγονότα, ἀφηγεῖται ὡς ἑξῆς τὰ συμβάντα: «Ἐπὶ χρόνου δὲ ἐν ᾧ ἡ ἀποστασία προβεβῆκει ἡ Θωμᾶ ἀδεῶς ἀπὸ Ἰσπανίας Ἀραβνοὶ ἐδήουν τὴν Ρωμαίτιδα γῆν... [Ἀπόχαψις δὲ] τὴν Κρήτην λαῶ ἐζώνω ἐπηρεάσας ἐξηχμαλώτισε καὶ πολλὴν λαφυραγωγίαν εἰσεποίησατο καὶ ἀκριβῶς ἀναμεμαθηκῶς τὸν χώρον ἐπαλινώστησεν. τῷ δ' ἐπιόντι καιρῷ μ' ναῦς ἐπισκευασάμενος ἐν ταύτῃ κατήρε...»⁴. Ἡ διάκρισις δύο ἐπιδρομῶν, τῆς πρώτης ἀναγνωριστικῆς καὶ τῆς δευτέρας τῆς τελικῆς ἐγκαταστάσεως, καὶ ἡ ἀόριστος ἀναφορὰ «τῷ δ' ἐπιόντι καιρῷ» ἢ χωρίζουσα αὐτάς παρὰ Γενεσίω — εἰς τὸν Συνεχιστὴν τὰ κατὰ τὰς δύο αὐτὰς ἐπιδρομὰς εἶναι πλέον συγκεκριμένα, ἀφοῦ ἀφήνεται νὰ ἐννοηθῆ ὅτι μεταξὺ των ἔμεσολάβησεν ἐν ἔτος⁵ — ὠδήγησεν ἄλλους νεωτέρους ἱστορικοὺς νὰ χρονολογήσουν διαφόρως τὰς δύο αὐτὰς ἐπιχειρήσεις. Οὕτως οἱ Παπαρηγόπουλος καὶ Λάμπρος χρονολογοῦν τὴν πρώτην ἐπιδρομὴν κατὰ τὸ ἔτος 823 καὶ τὴν τελικὴν ἐγκατάστασιν κατὰ τὸ ἔτος 825, οἱ Diehl – Marçais κατὰ

³) A. A. Vasiliev, Byzance et les Arabes, tome I. La dynastie d' Amorium (820-867), γαλλικὴ ἔκδοσις ἐνηνεμημένη ἐπιμελεία τῶν H. Grégoire καὶ M. Canard, Bruxelles 1935, σ. 45 (=BA). Πρβλ. καὶ F. Barisic, Dve versije u izborima o ustaniku Tomi (Deux versions sur Thomas, chef de l' insurrection de 821-823), Zbornik Radova τοῦ Βυζαντ. Ἰνστιτούτου τοῦ Βελιγραδίου, τ. 6 (1960), σσ. 145 - 165, γαλλ. περίλ., σσ. 166 - 169.

⁴) Γενέσιος, 46, 3 - 11.

⁵) Θεοφ. Συνεχ., 74, 18 - 75, 4: «ἦκε καὶ πρὸς Κρηταιεὶς καὶ τούτους καταδραμῶν καὶ λείαν ποιήσας καὶ ἀνδραποδισάμενος...καὶ τότε μὲν παντοῖων γενόμενος ἀγαθῶν ἀπήει τὴν οἴκαδε καὶ πάσῃ χειρὶ καὶ δυνάμει ναυτικὸν ἐξήρτυεν, ὡς δ' ὁ χειμῶν ἐτετελείωτο καὶ τὸ ἔαρ ὑπέλαμπεν, τεσσαράκοντα πληρώσας ναῦς ἀνδρῶν μαχίμων... ἐπὶ Κρήτην ἐπέλλετο εὐθυπορῶν».

τὰ ἔτη 824 καὶ 825, οἱ Hertzberg, Schlumberger καὶ Ἰωάν. Παπαδόπουλος ἀντιστοίχως κατὰ τὰ ἔτη 823 καὶ 824. Αἱ ἀποστολαὶ ἐκστρατευτικῶν σωμάτων ἐκ τοῦ Βυζαντίου πρὸς ἐκδίωξιν τῶν Ἀράβων ἐπιδρομῶν ἀπὸ τὴν νῆσον, δηλαδὴ ἡ ἀποστολὴ τοῦ στρατηγοῦ τῶν Ἀνατολικῶν Φωτεινοῦ καὶ τοῦ κόμητος τοῦ βασιλικοῦ ἱπποστασίου Δαμιανοῦ, ἀναφερομένη ὑπὸ τοῦ Συνεχιστοῦ, καὶ ἡ ἀποστολὴ τοῦ στρατηγοῦ τῶν Κιβυρραιωτῶν Κρατεροῦ, ἀναφερομένη καὶ ὑπὸ τοῦ Γενεσίου καὶ τασσομένη ὑπὸ τοῦ Συνεχιστοῦ μετὰ τὴν ἐπιχείρησιν τοῦ Φωτεινοῦ, καθὼς καὶ ἡ ναυτικὴ ἐκστρατεία τοῦ Ὠροῦφα, ἐκδιώξαντος τοὺς Ἀραβας τῆς Κρήτης ἐκ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου, αἱ ἀποστολαὶ αὐταί, ἐπαναλαμβάνομεν, ἐπειδὴ ἀναφέρονται τόσον ὑπὸ τοῦ Γενεσίου, ὅσον καὶ ὑπὸ τοῦ Συνεχιστοῦ πρὸ τοῦ θανάτου τοῦ Μιχαῆλ τοῦ Β΄ κατ' Ὀκτώβριον τοῦ 829, τοποθετοῦνται ὑπὸ τῶν νεωτέρων ἱστορικῶν, ἐν ᾧ μάλιστα τῆς ἀπουσίας σαφῶν χρονολογικῶν ἐνδείξεων εἰς τοὺς βυζαντινοὺς αὐτοὺς ἱστοριογράφους, εἰς τὸ διάστημα ἀπὸ τοῦ ἔτους 825 μέχρι τοῦ ἔτους 829, μὲ διαφορὰς κυμαινομένας ἀπὸ ἐν ἑως δύο ἔτη κατὰ τὴν κρίσιν ἐκάστου.

Ἡ προσαγωγή τῶν εἰδήσεων τῶν ἀραβικῶν πηγῶν ἔφερον εἰς τὸ μέσον νέας χρονολογίας. Εἶναι γνωστὸν ὅτι αἱ ἑλληνικαὶ πηγαὶ θεωροῦν ὅτι οἱ Ἀραβες τοῦ Abu Hafṣ ἤλθον εἰς Κρήτην κατ' εὐθείαν ἐξ Ἰσπανίας, αἱ ἀραβικαὶ δὲ πηγαὶ ἀναφέρουν ὅτι ἤλθον εἰς Κρήτην ἐξ Ἀλεξανδρείας, ὅπου εἶχον καταφύγει κατὰ τὰ ἔτη 814/815 ἐκδιωχθέντες ἐξ Ἰσπανίας, ὅπερ καὶ εἶναι τὸ ἱστορικῶς ἀληθές. Ἡ χρονολογία λοιπὸν τῆς ἐκδίωξέως τῶν ἐξ Αἰγύπτου θὰ εἶναι ἀσφαλῶς ἡ αὐτὴ μὲ τὴν χρονολογίαν τῆς δευτέρας ἐπιδρομῆς τῶν ἡ ὁποία καὶ κατέληξεν εἰς τὴν ὀριστικὴν ἐγκατάστασίν των ἐν Κρήτη. Ὁ Ἀραβ ἱστορικὸς Al Baladhouri (c. 870), ὁ ὁποῖος εἶναι ἡ μόνη ἀραβικὴ πηγὴ ἡ ὁποία ἀφηγεῖται εἰς ὀλίγας γραμμὰς τὰ περιστατικὰ τῆς κατακτῆσεως τῆς Κρήτης, συμφώνως πρὸς μίαν περικοπὴν του, μὴ ὑπάρχουσαν μὲν εἰς τὸ σωζόμενον ἔργον του, ἀλλὰ περιλαμβανομένην εἰς τὸ Γεωγραφικὸν Λεξικὸν τοῦ Yaqut, ἐποθεῖται τὴν κατάληψιν τῆς νήσου κατὰ τὸ ἔτος Ἐγείρας 210 (24 Ἀπριλίου 825 – 12 Ἀπριλίου 826)⁶. Ἐξ ἄλλου ὁ Al Tabari (ἀπέθ. 923) τοποθετεῖ τὴν ἐκδίωξιν τῶν Ἀνδαλουσιῶν ἐκ τῆς Ἀλεξανδρείας κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος καὶ μνημονεύει ἑτέρας διηγήσεως χρονολογούσης τὸ ἐπεισόδιον ἐν ἔτος κατόπιν. Ἀκολουθοῦντες τὸν Al Tabari πολλοὶ νεώτεροι ἱστορικοί, ἐν οἷς οἱ Weil, Dozy, Hirsch, Gelzer, Vassiliev (εἰς τὴν ρωσσικὴν ἔκδοσιν) καὶ Burg,

⁶) E. W. Brooks, The Arab occupation of Crete, The English Historical Review, τ. XXVIII (1913), σ. 431.

ἐχρονολόγησαν τὴν κατάκτησιν κατὰ τὰ ἔτη 825–826. Ἐν τούτοις τὴν πραγματικὴν χρονολογίαν τῆς καταλήψεως τῆς Ἀλεξανδρείας ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ τοῦ χαλίφου Abd Allah ibn Tahir καὶ τὴν ἐν συνεχείᾳ ἐκδίωξιν τῶν Ἀνδαλουσίων ἐκ τῆς πόλεως ὑπέδειξεν ὁ Ἄγγλος ἱστορικός E. W. Brooks εἰς μελέτην του δημοσιευθεῖσαν ἐν ἔτει 1913⁷, βασικὴν διὰ τὸ ὑπὸ συζήτησιν θέμα. Ἡ χρονολογία αὐτὴ εἶναι τὸ ἔτος Ἐγείρας 212 (2 Ἀπριλίου 827–21 Μαρτίου 828) καὶ παραδίδεται ὑπὸ τοῦ ἱστορικοῦ Al Yacubi (c. 880). Ἡ πληροφορία αὐτὴ ἐπιβεβαιοῦται ὑπὸ δύο λίαν ἀξιόπιστων πηγῶν: 1) τοῦ χρονικοῦ τοῦ Μιχαὴλ τοῦ Σύρου, ἀκολουθοῦντος ἐν προκειμένῳ τὸν πατριάρχη Διονύσιον, ὁ ὁποῖος ἦτο μετὰ τοῦ χαλίφου Al Mamun, ὅτε ὁ τελευταῖος κατῆλθεν εἰς Αἴγυπτον ἐν ἔτει 832, καὶ συνεπῶς τὸ κύρος τῆς μαρτυρίας του εἶναι σπουδαῖον⁸, καὶ 2) τοῦ τοπικοῦ ἱστορικοῦ τῆς Αἰγύπτου Al Kindi (ἀπέθ. 961), εἰς τὸν ὁποῖον καὶ ὀφείλονται ὅσαι σχεδὸν αἱ πληροφορίες μας σχετικῶς μετὰ τὴν παραμονὴν τῶν Ἀνδαλουσίων ἐν Αἰγύπτῳ⁹. Ὁ Μιχαὴλ ἀναφέρει ὅτι ἡ Ἀλεξάνδρεια κατελήφθη ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ Abd Allah ibn Tahir κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 827 καὶ τὴν χρονολογίαν αὐτὴν προτιμᾷ ὁ Brooks, ἀντὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Al Kindi παραδιδόμενης χρονολογίας (Ἰούνιος τοῦ 827). Ἐφ' ὅσον λοιπὸν ἡ Ἀλεξάνδρεια κατελήφθη τὸν Δεκέμβριον τοῦ 827, ὁ Brooks τοποθετεῖ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν Ἀνδαλουσίων Ἀράβων ἐν Κρήτῃ ὠρισμένως ἐντὸς τοῦ 828¹⁰. Εἰς τὴν γαλλικὴν ἔκδοσιν τοῦ βιβλίου τοῦ Vassiliev, οἱ Grégoire καὶ Canard ἀποκλίνουν πρὸς τὴν χρονολογίαν τοῦ Al Kindi καὶ τοποθετοῦν τὴν ἀπόβασιν εἰς τὰ ἔτη 827 ἢ 828, χρονολογοῦντες, βάσει τῆς ἀφηγήσεως τοῦ Συνεχιστοῦ, τὴν πρώτην ἐπιδρομὴν ἐν ἔτος προηγουμένως 826/827¹¹. Τὰς χρονολογίας αὐτὰς δέχονται οἱ Ἄμαντος καὶ Bréhier.

Τὰ πορίσματα τοῦ Brooks ὡς πρὸς τὸν χρόνον τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν Ἀράβων ἐν τῇ νήσῳ πρέπει νὰ θεωρηθῶν ὡς ἀσφαλῆ καὶ ἀναμφισβήτητα. Παρουσιάζεται ἐν τούτοις ἡ ἐξῆς δυσκολία: Πῶς εἶναι δυ-

⁷) Α ὁ τ ὄ θ ι, σσ. 431 - 443.

⁸) Α ὁ τ ὄ θ ι, σ. 432.

⁹) Α ὁ τ ὄ θ ι, σ. 432. Πρβλ. καὶ Hamilton A. R. Gibb, Arab-Byzantine relations under the Umayyad Caliphate, Dumbarton Oaks Papers, τ. 12 (1958), σ. 221.

¹⁰) Ὁ αὐτὸς E. W. Brooks ἐπανερχόμενος ἀργότερον εἰς τὸ θέμα τάσσει τὴν ἐγκατάστασιν τῶν Ἀράβων ἐν Κρήτῃ κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 827 πρβλ. The Cambridge Medieval History, τ. IV. The Eastern Roman Empire (717-1453), Cambridge 1923, σ. 128.

¹¹) ΒΑ, σ. 54.

νατὸν ἐντὸς τοῦ μικροῦ χρονικοῦ διαστήματος τοῦ μεσολαβοῦντος ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 828 μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Μιχαὴλ τοῦ Β' τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 829 νὰ τοποθετηθοῦν ὁ πλοῦς ἐξ Αἰγύπτου πρὸς Κρήτην, αἱ πρῶται ἐπιτυχίαι τῶν εἰσβολέων, ἡ μετάδοσις τῆς εἰδήσεως εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἡ ἐκστρατεία τοῦ Φωτεινοῦ καὶ ἡ ἤττα του, ἡ μεταβίβασις διαταγῶν εἰς τὸ θέμα τῶν Κιβυρραιωτῶν, ἡ μετάβασις τοῦ στόλου εἰς Κρήτην, ἡ ἤττα τοῦ Κρατεροῦ, ἡ λεηλασία τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου ὑπὸ τῶν Κρητῶν Ἀράβων, ἡ συνάθροισις στόλου ὑπὸ τοῦ Ὁροῦφα καὶ ἡ ἐκδιώξις τῶν ἐπιδρομέων ἐκ τῶν ἄλλων νήσων; Ἐν ὄψει τοῦ ἀδύνατου τῆς συμπίσεως ὄλων αὐτῶν τῶν γεγονότων ἐντὸς διαστήματος 22 μηνῶν φθάνομεν εἰς τὴν διαπίστωσιν ὅτι ἡ θαυμασίως θεμελιωθεῖσα θεωρία τοῦ Brooks δυσκόλως δύναται νὰ ἔχη ἐφαρμογὴν ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν χρονολόγησιν τῆς ροῆς τῶν γεγονότων αὐτῶν, ὅπως τουλάχιστον προσπαθεῖ δι' εὐφυῶν ἀλλ' οὐχί πειστικῶν συλλογισμῶν νὰ τὰ οἰκονομήσῃ καὶ νὰ τὰ κατατάξῃ ἐντὸς τοῦ μικροῦ αὐτοῦ διαστήματος, ἀνάγων τὴν ἐπιχείρησιν τοῦ Ὁροῦφα εἰς χρόνον μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μιχαὴλ καὶ μεταθέτων τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Φωτεινοῦ εἰς τὸ ἔτος 853¹².

Διὰ πάντα ταῦτα τελευταίως ὁ G. Ostrogorsky παρεδέχθη ὅτι εἶναι ἀδύνατον νὰ προσδιορισθῇ χρονικῶς ἡ κατάκτησις τῆς Κρήτης καὶ τὴν τοποθετεῖ ἀορίστως περὶ τὸ 826¹³.

Ἐχομεν τὴν ἐντύπωσιν ὅτι εἰς τὰς προσπάθειαις αἱ ὁποῖαι ἔχουν γίνεαι μέχρι τοῦδε πρὸς προσδιορισμὸν τοῦ χρόνου τῆς κατακτίσεως τῆς Κρήτης ἔχει γενικῶς παροραθῆ ἓν σημαντικὸν σημεῖον. Ὅλοι οἱ ἀσχοληθέντες μὲ τὸ ζήτημα ἐθεώρησαν ὅτι ἡ χρονολογία τῆς ἀποβάσεως τῶν Ἀράβων συμπίπτει μὲ τὴν χρονολογίαν τῆς κατακτίσεως τῆς νήσου ἢ πάντως δὲν παραλλάσσει κατὰ πολὺ. Εἶναι ἀραγε τοῦτο ἀληθές; Εἶναι δυνατὸν νὰ πιστευθῇ ὅτι οἱ Ἀραβες μόλις ἀπεβιβάσθησαν κατέλαβον ἀστραπιαίως ὀλόκληρον τὴν νήσον; Τοῦτο φαίνεται ἐντελῶς ἀδύνατον. Βεβαίως εἶναι μεμαρτυρημένον ὅτι οἱ τυχοδιῶκται ἐκεῖνοι τῆς Ἀνδαλουσίας κατὰ τὴν ἀπόβασίν των οὐδεμίαν ἀντίστασιν συνήτησαν καὶ τοῦτο ἀσφαλῶς ὀφείλεται εἰς τὴν ἀπουσίαν τοῦ θεματικοῦ στόλου, προσχωρήσαντος εἰς τὸν Θωμᾶν' ὅμως δὲν πρέπει νὰ μὴ ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν οἱ ἐξῆς παράγοντες: 1) Οἱ Ἀραβες ἦσαν ὀλιγάριθμοι ἐν σχέσει πρὸς τὸν ἑλληνικὸν πληθυσμὸν τῆς νήσου. Μαρτυ-

¹²) E. W. Brooks, ἔνθ' ἄνωτ., σσ. 433, 436.

¹³) G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State* (transl. by Joan Hussey), New Brunswick N. J., 1957, σ. 183, σημ. 1.

ρείται ὅτι εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν εἶχον καταφύγει 15000 ἄνδρες πλὴν τῶν γυναικῶν καὶ τῶν παιδῶν¹⁴. Εἶναι ἀπίθανον ὅλοι αὐτοὶ νὰ ἦσαν μάχιμοι καὶ πρέπει νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ φθορὰ τὴν ὁποίαν εἶχον ὑποστῆ κατὰ τὴν πολιορκίαν τῆς Ἀλεξανδρείας, καὶ 2) Οἱ εἰσβολεῖς ἦσαν οἱ ἴδιοι ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι εἶχον ἐπιχειρήσει τὰς ληστροικὰς ἐπιδρομὰς τῶν εἰς τὴν νῆσον πρὸ ὀλίγου χρόνου. Δὲν εἶναι λοιπὸν δυνατόν νὰ πιστευθῇ ὅτι τὰ πρόσφατα παθήματα δὲν εἶχον ἀναγκάσει τὸ κράτος καὶ τοὺς ἐντοπίους Χριστιανοὺς νὰ λάβουν ἐπαρκῆ μέτρα ἀμύνης ἐναντίον τῶν ἀραβικῶν ἐπιδρομῶν, τὰς ὁποίας ἄλλωστε ὑφίστατο ἡ νῆσος ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ Ζ' αἰῶνος. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περιγραφή εἰς τὸ ἐγκώμιον τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης¹⁵ τῆς ἀποκρούσεως ὑπὸ τῶν ἐντοπίων ἐπιδρομῆς πολυαριθμῶν Ἀράβων κατὰ τὸν Η' αἰῶνα. Ἀσφαλῶς λοιπὸν ἡ Κρήτη δὲν ἦτο εὐκόλος λεία, οὔτε ἄοπλοι καὶ ἀπόλεμοι οἱ κάτοικοί της, οὔτε ἀνοχύρωτοι αἱ πόλεις της. Διὰ πάντα ταῦτα φαίνεται πολὺ δύσκολον νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι οἱ ὀλιγάριθμοι εἰσβολεῖς θὰ ἠδύνατο μετὰ τῶσάυτης εὐκολίας νὰ συντρίψουν τὴν ἄμυναν τῶν ἐντοπίων ἐντὸς ἐλαχίστου χρόνου. Ἐφ' ὅσον πάντως μαρτυρεῖται ὅτι καὶ ἡ ἀπόβασις καὶ ἡ ἐγκατάστασις τῶν Ἀράβων ἐν Κρήτῃ ἦσαν ἀπρόσκοπτοι, καὶ πράγματι δὲν φαίνεται νὰ ἐγένετο ἄλλως, ἢ μόνη ἐρμηνεῖα ἡ ὁποία δύναται νὰ δοθῇ ἐν προκειμένῳ εἶναι ὅτι δὲν ὑπῆρξεν ἀδυναμία ἀμύνης ἀλλ' ἀπροθυμία, καὶ κατωτέρω ἐκθέτομεν τοὺς λόγους, οἱ ὁποῖοι, καθ' ὅσον πιστεύομεν, στηρίζουν τὴν τοιαύτην ἄποψιν.

Αἱ εὐλόγοι αὐταὶ ἀντιρρήσεις ἐγείρονται καὶ μᾶς ἐμποδίζουν νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἡ Κρήτη κατεκτήθη ἐντὸς ἐνὸς ἔτους, ὅπως φαίνεται νὰ δέχωνται ὅσοι ἠσυχολήθησαν μέχρι τοῦδε μὲ τὸ ζήτημα τοῦτο. Εἶναι λοιπὸν δύσκολον νὰ γίνῃ δεκτὸν ὅτι ἡ Κρήτη κατεκτήθη ἀστραπιαίως, καὶ ἐὰν ἀκόμη θεωρήσωμεν ὅτι ἡ ἀπόβασις τῆς συμπαγοῦς μάξης τῶν Ἀράβων εἰς τὴν νῆσον εἶχεν ἐξ ἀρχῆς ἐπιθετικὸν καὶ πολεμικὸν χαρακτήρα. Εἶχεν ὅμως πράγματι τοιοῦτον χαρακτήρα; Δὲν εἶναι πιθανώτερον νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι οἱ Ἀραβες ἐκεῖνοι θὰ ἐξήτησαν νὰ ἔλθουν εἰς συνεννοήσεις καὶ διομολογήσεις μὲ τοὺς ἐντοπίους ἢ μίαν

¹⁴) *Mariano Gaspar, Cordobeses musulmanes en Alejandria y Creta, ἐν Homenaje D. Francisco Codera, Zaragoza 1904, σ. 221 καὶ J.-A. Conde (γαλλ. μτφ. De Marlès) (πρβλ. κατωτ., σημ. 90), τ. I, σ. 297. Ὁ J. Hammet, Histoire de l' Empire Ottoman depuis son origine jusqu' à nos jours (γαλλ. μτφ. ὑπὸ J. J. Hellert), Paris 1837, τ. X, σ. 425, παραθέτει πληροφορίαν, καθ' ἣν οἱ Ἀραβες τοῦ Abu Hafs ἦσαν μόνον 10000.*

¹⁵) Ἀ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας, Πειροῦπολις 1898, τ. Ε', σ. 177.

μερίδα των; Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον προεῖχε δι' αὐτοὺς δὲν ἦτο ὁ κατακτητικὸς πόλεμος, ἀλλ' ἡ δημιουργία προϋποθέσεων πρὸς μόνιμον ἐγκατάστασιν. Δὲν ἦσαν οἱ ληστρικοὶ ἐπιδρομεῖς τοῦ παρελθόντος, ἀλλὰ πρόσφυγες καὶ ἐξόριστοι οἱ ὁποῖοι ἐζήτουν ἓνα *modus vivendi*, τὸν ὁποῖον βεβαίως θὰ ἦσαν ἀποφασισμένοι νὰ ἐξασφαλίσουν καὶ διὰ τῆς βίας, ἐὰν δὲν ἐπετύγγανον διὰ τῆς πειθοῦς, ἐφ' ὅσον δὲν ὑπῆρχε δι' αὐτοὺς ἄλλη ὁρατὴ λύσις εἰς τὸν ὀρίζοντα.

Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο πρέπει νὰ ἐπιστήσωμεν τὴν προσοχὴν μας εἰς τὴν ἐσωτερικὴν κατάστασιν τῆς νήσου κατὰ τὴν ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποῖαν ἐξετυλίχθησαν τὰ γεγονότα ἐκεῖνα. Ἡ Κρήτη, ὅπως ἄλλωστε ὅλαι αἱ δυτικαὶ ἐπαρχίαι τῆς αὐτοκρατορίας, ἦτο προσφύγιον τῆς λατρείας τῶν εἰκόνων καὶ γνωρίζομεν σειρὰν προσωποποιήτων τῆς νήσου αἱ ὁποῖαι ἠγωνίσθησαν διὰ τὴν ὑπόθεσιν αὐτήν¹⁶. Εὐλογον λοιπὸν εἶναι νὰ εἰκάζωμεν ὅτι ὑπῆρχεν ἐν Κρήτῃ ἔντονος δυσαρέσκεια πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν, μετὰ μάλιστα τὴν ἀνανέωσιν τῆς εἰκονομαχίας ὑπὸ τοῦ Λέοντος τοῦ Ἀρμενίου καὶ τοῦ Μιχαῆλ τοῦ Β'. Διὰ τὸ ζήτημα τῆς εἰκονομαχίας ἐν Κρήτῃ ὑπάρχει κατατοπιστικὸν μελέτημα τοῦ Β. Λαουρδα¹⁷. Εἶναι ἀξιοσημείωτον εἰσέτι ἐν συμβάν τὸ ὁποῖον μαρτυροῦν ὁμοφώνως αἱ ἑλληνικαὶ πηγαι καὶ τὸ ὁποῖον δὲν ἐπεσημάνθη εἰς τὸ ἀνωτέρω μελέτημα: ἐκ τοῦ τόπου ὅπου εἶχον ἀποβιβάσθῃ οἱ Ἄραβες τοῦ Abu Hafs ὠδηγήθησαν εἰς τὸν τόπον ὅπου ἔκτισαν τὸ φρούριόν των, δηλ. τὸν Χάνδακα, ὑπὸ τινος μοναχοῦ ἐρημίτου¹⁸. Δὲν ἔχομεν τὴν παραμικρὰν ἀμφιβολίαν ὅτι ὁ μοναχὸς αὐτὸς ἦτο ἐκ τῶν δυσηρεστημένων εἰκονοφίλων. Πρέπει λοιπὸν νὰ γίνῃ δεκτὸν ὅτι ἡ μᾶζα τοῦ κρητικῆ λαοῦ ἔβλεπε μὲ ἀγανάκτησιν τὴν κακόδοξον Κωνσταντινούπολιν. Ὁ θρησκευτικὸς φανατισμὸς κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἦτο δυνατὸν νὰ ὀδηγήσῃ εἰς τὴν ἐπανάστασιν. Καὶ πρά-

¹⁶) Ἐκτὸς τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης, ὑπερμάχου τῆς λατρείας τῶν εἰκόνων, γνωρίζομεν τὸν Ἅγιον Ἀνδρέαν τὸν ἐν τῇ Κρίσει, τοὺς ἀναφερομένους εἰς τὸ ἐγκώμιον Στεφάνου τοῦ Νέου μοναχοῦ ἐκ Κρήτης Ἀντώνιον καὶ Παῦλον, ἀθλήσαντας ἐπὶ τῆς Πρώτης Εἰκονομαχίας, καὶ τὸν ἐκ Κυδωνίας ἠγούμενον τῆς Μονῆς τοῦ Στουδίου Νικόλαον. Πρβλ. Β α σ. Λ α ο ὄ ρ δ α, Ὁ Ἅγιος Ἀνδρέας ὁ ἐν τῇ Κρίσει καὶ ἡ Κρήτη ἐπὶ Εἰκονομαχίας, Κρητικά Χρονικά, τ. Ε' (1951), σσ. 32 - 60. Εἰς τοὺς ἀνωτέρω προσθετέος καὶ ὁ τότε δράσας Ὅσιος Γρηγόριος ὁ ἐν τῷ Ἀκρίτῃ πρβλ. *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano nunc Berolinensi adiectis synaxariis selectis, opera et studio Hippolyte Delenaye, Bruxellis 1902*, σ. 372, καὶ Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, μητροπολίτου πρ. Λεοντοπόλεως, Ἄγιολόγιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, Ἀθήναι [1960], σ. 102.

¹⁷) Β. Λ α ο ὄ ρ δ α, ἐνθ' ἄνωτ.

¹⁸) Γενέσιος, 47, 9 - 14, Θεοφ. Συνεχ. 77, 4 - 8.

γματι εἶναι γνωστὸν ὅτι ὅλη ἡ Ἑλλάς καὶ αἱ νῆσοι, τῆς Κρήτης συμπεριλαμβανομένης, εἶχον προσχωρήσει εἰς τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Θωμᾶ, ἡ ὁποία εἰς ὠριωμένην φάσιν τῆς εἶχε λάβει τὸν χαρακτήρα πολέμου εἰκονοφίλων ἐναντίον εἰκονομάχων¹⁹. Μετὰ τὴν ἀποτυχίαν τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Θωμᾶ εἶναι ἄραγε παρακεκινδυνευμένον νὰ ὑποτεθῆ ὅτι ὁ πολὺς κόσμος ἐν Κρήτῃ ἔβλεπε τὴν ἄφιξιν τῶν Ἀράβων ἐποίκων ὡς ἀντιστάθμισμα ἔναντι τῶν κακοδόξων στρατιωτικῶν καὶ πολιτικῶν ὑπαλλήλων οἱ ὅποιοι τὸν κατεπίεζον καὶ ὅτι δι' ὅσους εἶχον συμμετάσχει ἐνεργῶς εἰς τὴν ἐπανάστασιν ἢ ἄφιξις τῶν Ἀράβων ἦτο εὐκαιρία διὰ νὰ συνεχίσουν τὸν ἀγῶνά των ἢ νὰ ἀποφύγουν τὰ πιθανὰ ἀντίποινα τοῦ Κέντρου; Εἶναι ἄσκοπον νὰ ἀναφέρωμεν ἐνταῦθα παραδείγματα τῶν πολιτικῶν ἐπιπτώσεων τὰς ὁποίας ἔσχον κατὰ καιροὺς αἱ θρησκευτικαὶ καὶ δογματικαὶ διαμάχαι ἰδίαι κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους. Περιοριζόμεθα νὰ παρατηρήσωμεν ἐνταῦθα ὅτι ἡ ἐθνικὴ συνειδήσις καὶ ὁ ἐθνικισμὸς, ὅπως τὰ ἀντιλαμβανόμεθα σήμερον, ἦσαν ἔννοιαι χωρὶς περιεχόμενον κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην. Κατὰ τὴν ἐπιγραμματικὴν ρῆσιν τοῦ Ἀμερικανοῦ J. Lamonte, ὁ θρησκευτικὸς φανατισμὸς ἔπαιζε κατὰ τὸν μεσαίωνα τὸν ρόλον τὸν ὁποῖον παίζουν σήμερον αἱ πολιτικαὶ ἰδεολογίαι²⁰. Ἐὰν λάβωμεν ἐπὶ πλέον ὑπ' ὄψιν τὰς πληροφορίας τῶν πηγῶν περὶ μεικτῶν ἀραβοχριστιανικῶν γάμων, αἱ σχέσεις Ἀράβων καὶ ἐντοπίων Χριστιανῶν θὰ πρέπη νὰ ἦσαν στεναὶ κατὰ τὴν πρώτην περίοδον. Ἡ χρονίζουσα δυσἀρέσκεια πρὸς τὴν βασιλεύουσαν καὶ τὰ κοινὰ συμφέροντα ἀσφαλῶς θὰ ἔφερον πλησιέστερον τοὺς Ἀράβους πρὸς ἓν τμῆμα τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ἡ ὀλονὲν αὐξανομένη δύναμις καὶ ὁ πλοῦτος τῶν Ἀράβων τοῦ Abu Hafs, ἡ συρροὴ ὁμοθησῶν των ἐξ Ἰσπανίας, Αἰγύπτου καὶ Συρίας²¹ καὶ ἡ ἀπομόνωσις τῆς νήσου, συνιστοῦν ἐπαρκῆ ἱστορικὰ αἷτια διὰ νὰ ἐρμηνευθῆ ἡ ἐπιδίωξις ἀργότερον τῆς βαθμιαίας κατακτίσεως ὀλοκλήρου πλέον τῆς Κρήτης. Ἡ τοιαύτη κατακτητικὴ προσπάθεια θὰ ἔφερον ἐπίσης μέγαν ἀριθμὸν ἐντοπίων Χριστιανῶν πλησιέστερον πρὸς τοὺς κατακτητὰς διὰ τῆς βίας ἢ διὰ τῆς πειθοῦς, διὰ λόγους διατηρήσεως καὶ ἐπιβιώσεως. Τοῦτο ἠδύνατο νὰ ὀδηγήσῃ εἰς τὸν ἐξισλαμισμὸν, ἀλλ' οὐχὶ ἀναγκαιῶς, πιστεύομεν. Ἀναφέρομεν ἐνταῦθα χαρακτηριστικὴν τινα περίπτωσιν μεμαρτυρημένης τοιαύτης συνεργα-

¹⁹) ΒΑ, σ. 33.

²⁰) John L. Lamonte, *Crusade and Jihād*, σημειούμενον ἐν Διον. Ζακυθινοῦ, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, κεφ. Σ': Τὸ Βυζάντιον μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως (1081-1180), Ἀθῆναι, ἀ.χ., σ. 24, σημ. 3.

²¹) Mariano Gaspar, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 225 καὶ J.-A. Conde, ἐνθα κατωτ., I, σ. 297.

σίας ἐντοπίων καί Ἀράβων: Ἐπὶ Βασιλείου τοῦ Μακεδόνοιο ἀρχηγὸς τοῦ πειρατικοῦ στόλου τὸν ὁποῖον εἶχεν ἀποστείλει διὰ λεηλασίαν εἰς τὸ Αἰγαῖον ὁ Ἀμηράς τῆς Κρήτης Schu'aib ἤτο Κρής φέρων τὸ χριστιανικὸν ὄνομα Φώτιος²². Περὶ ὅτι αἱ πηγαὶ τὸν ἀποκαλοῦν ἀρνησιθρησκον, νομίζομεν ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἐκληφθῆ κυριολεκτικῶς ὁ ὄρος αὐτός, ἀλλὰ νὰ θεωρηθῆ μᾶλλον ὡς σημαίνων τὸν πολέμιον τῶν Χριστιανῶν τοῦ Βυζαντίου²³. Τὰ παραδείγματα καὶ ἄλλων τοιούτων τυχοδιωκτῶν, ὡς ὁ Δαμιανὸς καὶ ὁ Λέων ὁ Τριπολίτης, ἔρχονται νὰ προστεθοῦν ὀλίγον ἀργότερον. Καὶ αὐτοὶ ἀποκαλοῦνται ἀρνησιθρησκοὶ, ἀλλ' εἶναι μᾶλλον Χριστιανοὶ πολεμοῦντες εἰς τὸ πλευρὸν τῶν Ἀράβων ἐναντίον τοῦ Βυζαντίου. Τὰ παραδείγματα ὑπάρχουν καὶ ἀντιθέτως. Πολλάκις κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην Ἀραβες ἐπολέμησαν εἰς τὸ πλευρὸν τῶν Βυζαντινῶν ἐναντίον τῶν ὁμοθρήσκων των²⁴.

Ἡ ἐκδοχὴ τῆς σταδιακῆς καταλήψεως τῆς νήσου ἐντὸς μεγάλου χρονικοῦ διαστήματος δὲν στηρίζεται μόνον εἰς συλλογισμούς. Εὐτυχῶς ὑπάρχουν ἀρκετὰ μαρτυρία κειμένων, αἱ ὁποῖα καὶ καθιστοῦν τὴν ἐκδοχὴν αὐτὴν πλέον ἢ πιθανολογίαν καὶ ὑπόθεσιν.

Σημαντικὴ εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ χρονικοῦ maius τοῦ Σφραντζῆ. Ἀσχέτως τοῦ πολυπλόκου ζητήματος τῆς νοθείας του, ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐνδιαφέρει εἶναι ὅτι ὁ συμπληρῆτής του, εἴτε ὁ Μακάριος Μελισσηνὸς εἶναι, εἴτε ἄλλος τις, εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν διεξοδικὴν πηγὴν, ὅπουθεν παραλαμβάνει ὅσα ἐκθέτει ἐν παρόδῳ διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης κατὰ τοὺς μέσους βυζαντινοὺς χρόνους. Ἡ πηγὴ αὐτὴ, μὴ σωζομένη πλέον σήμερον, περιελάμβανε χρονολογικὰς διασαφηνίσεις καὶ ἄλλας λεπτομερεῖας, ἴσως εἶναι δὲ ἡ αὐτὴ μὲ χρησιμοποιοῦνται ὑπὸ τοῦ Γενεσίου καὶ τοῦ Συνεχιστοῦ²⁵. Παρουσιάζεται τοιουτοτρόπως τὸ

²²) Θεοφ. Συνεγ., 301, 11 κ.έ. Τῆς ἐπιχειρήσεως μετέσχον καὶ ἄλλοι Κρήτες Χριστιανοί, ὡς ἐξάγεται ἐκ τοῦ χωρίου: «τῶν μὲν γὰρ τῆς σαρκὸς ἀπέσσε δοράν, μάλιστα τῶν ἀρνησιθρήσκων τὸ βάπτισμα τοῦ Χριστοῦ, τοῦτο παρ' αὐτῶν ἀφαιρεῖσθαι λέγων, καὶ οὐδὲν αὐτῶν ἴδιον».

²³) Πρβλ. ἀνωτέρω χωρίον.

²⁴) Πρβλ. π. γ. G. von Grunebaum, L' Islam médiéval. Histoire et civilisation (γαλλ. μτφ. ὑπὸ Odile Mayot), Paris 1962, σσ. 69 - 70 καὶ κυρίως A. S. Tritton, The Caliphs and their non-muslim subjects. A critical study of the covenant of 'Umar, Humphrey Milford, Oxford University Press, London - Bombay - Calcutta - Madras 1930, σσ. 18 - 36, ὅπου πλῆθος περιπτώσεων συνεργασίας καὶ σσ. 185 - 186, ὅπου περὶ Χριστιανῶν πολεμιστῶν τοῦ ἀραβικοῦ στρατοῦ.

²⁵) F. Barisic, Génésios et le Continueur de Théophane, Byzantion, τ. XXVIII (1958), σ. 119 κ.έ., ὅπου γίνεται λόγος περὶ τῆς κοινῆς πηγῆς των

περίεργον ὅτι αἱ ἀκριβέστεραι ἀπὸ ἐπόψεως χρονολογικῆς εἰδήσεις ἀνήκουν εἰς κείμενον ἀπέχον ἑπτὰ τουλάχιστον αἰώνας ἀπὸ τὰ γεγονότα. Τὰς χρονολογικὰς αὐτὰς ἐνδείξεις τοῦ maius οὐδεὶς ἔχει προσέξει καὶ χρησιμοποιήσει ἀρμοδίως μέχρι τοῦδε καὶ τὸ πρᾶγμα τοῦτο εἶναι περίεργον, ἀφοῦ οὔτε ὁ ἐκδότης τοῦ Ἰωάννης Παπαδόπουλος δὲν τὰς ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν²⁶. Νέα στοιχεῖα παρεχόμενα ὑπὸ τῆς διηγήσεως τοῦ Σφραντζῆ εἶναι αἱ λεπτομέρειαι τῆς ἐκστρατείας εἰς Κρήτην τοῦ Φωτεινοῦ: «ἐγγράφει δὲ αὐτὸς ὁ πόλεμος [μεταξὺ δηλ. Ἀράβων καὶ Φωτεινοῦ] καὶ ἡ προσβολὴ μακρόθεν ἐνθα ἡ πόλις τοῦ Χάνδακος ἀποδόμητο, ὡσεὶ σταδίους κ', πρὸς τὰ μέρη τοῦ τόπου τοῦ λεγομένου Ἀλμυροῦ ἐν ἔτει ,στν'»²⁷, ἐν ἔτει 6340, δηλ. 831/832, κατὰ τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοφίλου. Αἱ λεπτομερειακαὶ αὐταὶ εἰδήσεις περὶ τοῦ τόπου καὶ τοῦ χρόνου τῆς ἥττης τοῦ Φωτεινοῦ εἶναι λίαν σημαντικαὶ καὶ δυσκόλως εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῶν ἐσφαλμένοι ἢ πλασταί. Ἡ ἀκρίβεια μαρτυρεῖ περὶ τῆς γνησιότητός των. Αἱ εἰδήσεις αὐταί, μὴ ἀνευρισκόμεναι εἰς οὐδεμίαν ἄλλην πηγὴν, βοηθοῦν εἰς τὸ νὰ τάξωμεν τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Φωτεινοῦ, ὁ ὁποῖος μετὰ τὴν ἥττάν του ἀνέλαβε τὴν στρατηγίδα τῆς Σικελίας²⁸, εἰς τὰ πρῶτα ἔτη τῆς βασιλείας τοῦ Θεοφίλου. Βοηθοῦν ἐπίσης εἰς τὸν καθορισμὸν τοῦ ἔτους 832 ὡς terminus ante quem τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν Ἀράβων ἐν Χάνδακι. Τὸν Φωτεινὸν οἱ Amari, Bury, Vassiliev κ. ἄ. συσχετίζουν πρὸς τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Εὐφημίου ἐν Σικελίᾳ καὶ τὸν ἀνώνυμον βυζαντινὸν στρατηγὸν τὸν φονευθέντα κατ' αὐτήν, δηλ. μεταξὺ τῶν ἔτων 826 καὶ 828²⁹, ἐνῶ ὁ Brooks τὸν ταυτίζει μὲ ἕνα ἐκ τῶν τριῶν κυβερνητῶν τοῦ βυζαντινοῦ στόλου κατὰ τὴν ἐπίθεσιν ἐναντίον τῆς Λαμίας τῶ 853³⁰. Ἡ σχετικὴ πληροφορία τοῦ Σφραντζῆ λύει ὀριστικῶς τὸ ζήτημα καὶ αἶρει τὴν δυσκολίαν τῆς συμπίσεως τῶσων γε-

καὶ τῆς ἐπίδράσεως τοῦ Γενεσίου ἐπὶ τοῦ Συνεχιστοῦ εἰς τὰ κατὰ τὴν βασιλείαν τοῦ Μιχαὴλ τοῦ Β' καὶ συνόψεις τῶν ἀπόψεων περὶ τοῦ ζητήματος τούτου. Εἰς πρόσφατον μελέτημα ὁ αὐτὸς F. Barisic, *Les sources de Génésios et du Continuateur de Théophane pour l'histoire du règne de Michel II (820-829), Byzantion*, τ. XXXI (1961), σ. 257-271, ἐξετάζει λεπτομερέστερον τὰς κοινὰς πηγὰς τῶν δύο ἱστορικῶν διὰ τὴν ὑπὸ συζήτησιν περιόδον.

²⁶) Μόνον ὁ A. Vassiliev, *Vizantijska i Araby*, S. Petersburg 1900, τ. II, σ. 48, σημ. 1, συζητεῖ τὰς πληροφορίας αὐτὰς τοῦ Σφραντζῆ, γωρὶς ὁμως νὰ ἐπιμείνῃ εἰς τὰς εἰδήσεις περὶ τοῦ Φωτεινοῦ.

²⁷) Γ' ε ὄ ρ γ. Φ ρ α ν τ ζ ῆ ς, *Chronicon maius* (ἐκδ. I. Papadopoulos), Teubner, σ. 102.

²⁸) Θε ο φ. Σ υ ν ε χ. 77, 2-3.

²⁹) Πρβλ. ΒΑ, σσ. 59-60, 67, σημ. 1, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

³⁰) E. W. Brooks, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 436-437.

γονότων εἰς τὰ ἔτη 828–829. Ἐὰν ἡ ἤττα τοῦ Φωτεινοῦ προηγήθη τῆς ἐκστρατείας τοῦ Κρατεροῦ, ὅπως παραδίδεται ὑπὸ τοῦ Συνεχιστοῦ³¹, τότε ἡ δευτέρα πρέπει νὰ τεθῆ μετὰ τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 831. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἡ πληροφορία Γενεσίου–Συνεχιστοῦ ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαὴλ ἔστειλε τὸν Κρατερόν εἰς Κρήτην πρέπει νὰ μὴ γίνῃ δεκτὴ. Μήπως ὅμως ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαὴλ, τὸν ὅποιον ἀναφέρει ὁ Γενέσιος³², δὲν εἶναι ὁ Μιχαὴλ ὁ Β΄ ἀλλ' ὁ Γ΄ καὶ ὁ Συνεχιστὴς παραλαμβάνων ἐκ τοῦ Γενεσίου³³ ἐπανάλαβε τὸ σφάλμα; Ὁ τελευταῖος προκειμένου περὶ τοῦ Φωτεινοῦ δὲν ἀναφέρει τὸ ὄνομα τοῦ αὐτοκράτορος. Γεννᾶται τώρα τὸ ἐρώτημα, διατί αἱ δύο πηγαὶ θέτουν τὰ γεγονότα ταῦτα εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Μιχαὴλ τοῦ Β΄. Ἐπ' αὐτοῦ νομίζομεν ὅτι ὑπάρχει ἐπαρκὴς ἐξήγησις: Ἡ ἀφήγησις τῆς σειρᾶς τῶν γεγονότων τὰ ὁποῖα διεδραματίσθησαν ἐν Κρήτῃ ἀπὸ τῆς πρώτης ἀποβάσεως ἐπὶ Μιχαὴλ τοῦ Β΄ γίνεται ἐν εἵδει συνοπτικῆς ἐπ' εὐκαιρίᾳ ἐξετάσεως τῶν συμβάντων, χωρὶς νὰ γίνεται ὑποχρεωτικὴ ἔνταξις τῶν εἰς τὰ ὠρισμένα πλαίσια τῆς βασιλείας τοῦ Μιχαὴλ, πρέπει δηλ. νὰ ἀποδοθῆ εἰς τὴν ἀντίληψιν τὴν ὁποῖαν εἶχον οἱ δύο αὐτοὶ ἱστοριογράφοι περὶ τῆς οἰκονομίας τῆς συνθέσεως τοῦ ἔργου τῶν³⁴. Οὕτω π. χ. ἔχομεν τὴν ἰσχυρὰν ὑπόνοιαν ὅτι καὶ ὁ ἀναφερόμενος ὑπὸ τοῦ Γενεσίου ὡς ἐκδιώξας τοὺς Ἄραβας τῆς Κρήτης ἐκ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου Ὁροῦφας δὲν εἶναι πρόγονος τοῦ δρᾶσαντος ἀργότερον κυρίως ἐπὶ Βασιλείου τοῦ Α΄, Νικητᾶ Ὁροῦφα, ἀλλ' αὐτὸς ὁ ἴδιος καὶ ὅτι ἡ ἐν λόγῳ ναυτικὴ ἐπιχειρήσις δὲν ἔλαβε χώραν ἐπὶ Μιχαὴλ τοῦ Α΄, ἀλλὰ πρέπει νὰ ταυτισθῆ πρὸς τὴν ναυτικὴν νίκην τοῦ Νικητᾶ τοῦ Ὁροῦφα κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς βασιλείας τοῦ Βασιλείου τοῦ Α΄, περὶ τῆς ὁποίας παραδίδουν οἱ Συνεχιστὴς³⁵ καὶ Σκυλίτζης–Κεδρηνός³⁶. Ἀλλὰ τοῦτο ἐκφεύγει τοῦ παρόντος θέματος.

Εἶναι γνωστὸν ἐπίσης ὅτι ὁ πλησιέστερος χρονολογικῶς πρὸς τὸ γεγονός Γεώργιος ὁ Μοναχὸς ἀναφέρει ὅτι ἡ κατάκτησις τῆς Κρήτης

³¹) Θεοφ. Συνεχ., 76, 7–77, 3.

³²) Γενέσιος, 48, 16–18 καὶ Θεοφ. Συνεχ., 83, 23–84, 1.

³³) Ἡ τῆς κοινῆς πηγῆς τῶν κατὰ τὸν F. Barisic, Les sources de Génésios et du Continuateur de Théophane, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 271.

³⁴) Καὶ ὁ E. W. Brooks, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 434, παραδέχεται ὅτι ὁ Γενέσιος ἀναφέρει τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Ὁροῦφα ἐντὸς τῆς βασιλείας τοῦ Μιχαὴλ τοῦ Β΄, ἐνῶ ἔλαβε χώραν κατὰ τὰ πρώτα ἔτη τῆς βασιλείας τοῦ Θεοφίλου, «διὰ τὴν ἀποφύγη τὴν διακοπὴν τῆς διηγήσεως».

³⁵) Θεοφ. Συνεχ., 299.

³⁶) Κεδρηνός, II, 227.

ὑπὸ τῶν Ἀράβων ἐγένετο ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοφίλου, εἰς τὸ διάστημα δηλ. μεταξύ τῶν ἐτῶν 829 καὶ 842³⁷. Δὲν νομίζομεν ὅτι δυνάμεθα εὐκόλως νὰ ἀπορρίψωμεν τὴν μαρτυρίαν αὐτήν, ὅπως πιστεῖται ὁ Ἰωάννης Παπαδόπουλος, θεωρῶν ὅτι ὁ εἰκονολάτρης Γεώργιος προσῆψεν εἰς τὸν εἰκονομάχον Θεόφιλον τὴν ἀπώλειαν τῆς Κρήτης ἐπειδὴ τὸν μισεῖ καὶ οὐχὶ εἰς τὸν πατέρα του Μιχαήλ, ἐπειδὴ δῆθεν ὁ δεύτερος ἦτο ἀνεκτικώτερος εἰκονομάχος³⁸. Νομίζω ὅτι ἡ ἄποψις αὐτὴ οὐδὲν εἶναι βάσιμος καὶ ἔχομεν κάθε λόγον νὰ πιστεύωμεν ὅτι ὁ Γεώργιος, περατώσας τὴν χρονογραφίαν του περὶ τὰ ἔτη 842–843³⁹, εἶναι πολὺ πλεον ἄξιόπιστος τοῦ Γενεσίου καὶ τοῦ Συνεχιστοῦ, οἱ ὁποῖοι γράφουν ἑκατὸν εἴκοσι καὶ πλεον ἔτη μετὰ τὸ γεγονός. Ἡ ρητὴ λοιπὸν αὐτὴ μαρτυρία τοῦ Γεωργίου τοῦ Μοναχοῦ (ἢ σχετικὴ περικοπὴ εἶναι ἀπαράλλακτος εἰς ὅλας τὰς μορφὰς τοῦ χρονικοῦ του) πρέπει νὰ ληφθῆ σοβαρῶς ὑπ' ὄψιν, ἐπειδὴ προέρχεται ἀπὸ ἀντίληψιν καὶ γνῶσιν τῶν συμβεβηκότων.

Θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ἔχωμεν ἀσφαλῆ *terminus ante quem* διὰ τὴν κατάκτησιν τῆς Κρήτης κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς βασιλείας τοῦ Θεοφίλου ἐξ ἑνὸς λίαν ἐνδιαφέροντος κειμένου, τὸ ὁποῖον παραδόξως οὐδὲν ἔχει προσεχθῆ. Εἶναι τὸ κείμενον τῆς ἀπαντητικῆς ἐπιστολῆς τοῦ Ὀμμαδάδου χαλίφου τῆς Κορδοῦης Abd-ar-Rahman τοῦ Β' εἰς ἐπιστολὴν τοῦ αὐτοκράτορος Θεοφίλου, τὸ ὁποῖον ἐξέδωκε καὶ μετέφρασεν ἤδη ὑπὸ τοῦ 1937 ὁ Η. Lévi-Provençal⁴⁰. Ὁ Θεόφιλος εἶχε ζητήσῃ ἀπὸ τὸν Abd-ar-Rahman νὰ καταδικάσῃ τὸ ἐπεισόδιον τῆς Κρήτης καὶ εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἀπάντησις τοῦ χαλίφου, χρονολογουμένη κατὰ τὰ ἔτη 839/840, εἰς τὴν ὁποίαν δηλοῖ ὅτι οὐδεμίαν ἔχει ἀνάμειξιν εἰς τὰ διαπραττόμενα ὑπὸ τῶν πρώην ὑπηκόων του. Δυστυχῶς αἱ δυνάμεναι νὰ ἐξαχθοῦν ἐκ τῆς διατυπώσεως τῆς ἐπιστολῆς πληροφορίαι σχετικῶς πρὸς τὴν Κρήτην δὲν εἶναι πολλαὶ καὶ σαφεῖς. Οὕτως, ὅταν ὁ Χαλίφης ἐκφράσῃ τὴν εὐχὴν του διὰ τὴν ἐκδίωξιν τοῦ Abu Hafs ἐκ τοῦ τμήματος τῆς ἐπικρατείας τοῦ Βυζαντίου τὸ ὁποῖον οὗτος εἶχε καταλάβει, δὲν εἴμεθα βέβαιοι ἐὰν ὁμιλῇ περὶ ὀλοκλήρου τῆς Κρήτης ἢ ἐνὸς μόνου μέρους τῆς. Ἐκ τῆς ἐπιστολῆς ταύτης ἐξάγεται καὶ ἡ ἐνδιαφέρουσα πληροφορία ὅτι αἱ σχέσεις τοῦ Abu Hafs μὲ τὸν Ἀβ-

³⁷) Γεώργιος Μοναχός (ἔκδ. De Boor), Lipsiae 1904, 798.

³⁸) Ἰωάν. Παπαδοπούλου, Ἡ Κρήτη ὑπὸ τοὺς Σαρακηνούς (Texte und Forschungen zur byzant.-neugriech. Philologie, no 43), Athen 1948, σσ. 58–59.

³⁹) Gyula Moravcsik, Byzantinoturcica, Berlin 1958², τ. I, σ. 277.

⁴⁰) H. Lévi-Provençal, Un échange d'ambassades entre Cordoue et Byzance au IXe siècle, Byzantion, τ. XII (1937), σ. 9, τὸ κείμενον σ. 21.

βασίδην χαλίφην δὲν εἶχον διακοπὴ μετὰ τὸ ἐπεισόδιον τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ ὅτι οἱ Ἀραβες τῆς Κρήτης εἶχον δηλώσει ὑποτελείαν εἰς τὸν ἀντίπαλον τοῦ Abd - ar - Rahman Ἀββασίδην χαλίφην τῆς Βαγδάτης Al Mu'tasim.

Ἐτερον στοιχεῖον προσεπιμαρτυροῦν ὑπὲρ τῆς σταδιακῆς κατακτίσεως τῆς Κρήτης εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ Al Baladhouri, ὁ ὁποῖος γράφων περὶ τὸ 870 ἀναφέρει ὅτι ὁ Abu Hafis κατέλαβε κατ' ἀρχὰς ἐν φρούριον καὶ ἐκεῖθεν ὀρμώμενος κατέκτησε τὴν μίαν μετὰ τὴν ἄλλην πάσας τὰς πόλεις τῆς νήσου καὶ κατέστρεψε τὰ φρούρια τῶν⁴¹ μέχρις οὗτου δὲν ἀπέμεινεν ἐν τῇ νήσῳ οὐδεμία ἑλληνική. Ἐὰν αἱ ἀόριστοι αὐταὶ πληροφορίες θεωρηθῶσι ἀξιόπιστοι, ἔχομεν ἐνταῦθα ἐπιβεβαίωσιν τῆς κατακτίσεως τῆς Κρήτης σταδιακῶς ἐντὸς μακροῦ χρονικοῦ διαστήματος, λαμβανομένου μάλιστα ὑπ' ὄψιν ὅτι τὸν Abu Hafis συναντῶμεν ζῶντα εἰσέτι κατὰ τὸ ἔτος 853⁴². Ἀλλὰ σαφεστέρα εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ Γενέσιου ὅτι ὁ Abu Hafis κατέκτησεν — ἀσφαλῶς καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς ἡγεμονίας του — 29 πόλεις τῆς νήσου καὶ ὅτι καθ' ἣν ἐποχὴν ἔγραφεν ὁ Γενέσιος, δηλ. 944 - 959⁴³, μία πόλις εἶχε παραμένει ἀνάλωτος, συνθηκολογήσασα μὲ τοὺς κατακτητὰς⁴⁴.

Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο πρέπει νὰ προβῶμεν εἰς παραλληλισμὸν πρὸς τὰ συμβάντα μετὰ τὴν ἀραβικὴν ἐπιδρομὴν εἰς Σικελίαν, ἡ ὁποία ἤρχισε σχεδὸν ταυτοχρόνως μὲ τὰ γεγονότα τῆς Κρήτης, τῷ 827⁴⁵. Ἡ ἀραβικὴ λοιπὸν κατάκτησις τῆς Σικελίας δὲν ὑπῆρξε κατ' οὐδεμίαν ἐποχὴν πλήρης. Μόνον κατὰ τὸ 902 μὲ τὴν ἄλωσιν τοῦ Ταυρομενίου ἔπεσεν εἰς χεῖρας τῶν Ἀράβων τὸ τελευταῖον σημαντικὸν προπύργιον τῶν Βυζαντινῶν ἐπὶ τῆς νήσου, ἀλλὰ γνωρίζομεν ὅτι ἐπὶ Νικηφόρου Φωκά παρέμενεν εἰς βυζαντινὰς χεῖρας τὸ μικρὸν φρούριον τῆς Ραμέττας. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι διὰ τὴν Σικελίαν ἔχομεν τὸ τόσον πληροφοριακὸν χρονικὸν τοῦ Cambridge καὶ μίαν σειρὰν Ἀραβοσικελῶν ἱστορικῶν, ἀφηγουμένων λεπτομερῶς τὰ γεγονότα καὶ τοιοῦτοτρόπως

⁴¹) Τὸ σχετικὸν ἀπόσπασμα γαλλιστὶ ἐν ΒΑ, σ. 270.

⁴²) ΒΑ, σ. 316, ὅπου μεταφράζεται ἡ πληροφορία ἐκ τοῦ Tabari.

⁴³) Gyula Moravcsik, ἐνθ' ἄνωτ., τ. I, σ. 318.

⁴⁴) Γενέσιος, 47, 16 - 20 : «καὶ θ' καὶ κ' Κρήσας πόλεις ἠνδραποδίσαστο, μᾶς μόνης μὴ ἀλωθείσης ἀλλ' ἡ λόγῳ, ἀπολιορκήτου μεινάσης ἕως ἄρτι, ὃ καὶ κεκλήσθαι ταύτη συνέδραμεν, ἐχόντων τῶν οἰκητόρων αὐτῆς σὺν ἐλευθερίᾳ ποιεῖν τὰ χριστιανῶν εἰθισμένα». Ἐκ τῆς διατυπώσεως τοῦ χωρίου ἀγεται τις νὰ ταυτίσῃ τὴν ἐλευθέρην αὐτὴν πόλιν πρὸς τὴν Ἐλεύθεραν, ἢ καὶ ὁ Γ. Φραντζῆς, ἐνθ' ἄνωτ., I, σ. 101, μνημονεῖ τὴν Γόρτυνα προσθέτων καὶ τὴν Κυδωνίαν. Περὶ τοῦ ζητήματος τούτου θὰ διαλάβομεν ἄλλοτε.

⁴⁵) ΒΑ, σ. 61 κ.έ.

εἴμεθα εἰς θέσιν νὰ γνωρίζωμεν τὰ στάδια τῆς ἀραβικῆς κατακτίσεως τῆς νήσου. Διὰ τὴν Κρήτην δὲν ἔχει σωθῆ τίποτε ἀνάλογον καὶ στηριζόμεθα μόνον εἰς τὰς ἀορίστους, συνοπτικὰς καὶ ἀναξιόπιστους εἰδήσεις τοῦ Γενεσίου καὶ ὄσων ἠντλησαν ἐξ αὐτοῦ.

Ἐὰν θέλωμεν καὶ ἄλλας ἐπιβεβαιωτικὰς πληροφορίας ὅτι ἡ ὀλοκληρωτικὴ κατάκτησις τῆς Κρήτης ἐγένετο ἐντὸς μακροῦ χρονικοῦ διαστήματος, δυνάμεθα νὰ τὰς ἀντλήσωμεν ἐκ τῶν μεγάλως παραλλασσοῦσῶν χρονολογιῶν τῆς κατακτίσεως τῆς νήσου, τῶν παρεχομένων ὑπὸ ἄλλων ἀραβικῶν πηγῶν. Οὕτως ὁ Ἄραβ συγγραφεὺς βιογραφίων *Al Humaidi* ἀναφέρει δύο ἐκδοχὰς προγενεστέρων του συγγραφέων. Κατὰ τὴν πρώτην, ἀνήκουσαν εἰς τὸν διδάσκαλόν του *Abu Muhammad ibn Hazm* (ἀπέθ. 1064), ἡ κατάκτησις τῆς νήσου ἐγένετο μετὰ τὸ ἔτος Ἐγείρας 230 (18 Σεπτεμβρίου 844 – 7 Σεπτεμβρίου 845)⁴⁶. Εἰς τὴν δευτέραν, ἀνήκουσαν εἰς τὸν ἐξ Αἰγύπτου *Abu Said ibn Yunus* (ἀπέθ. 958) καὶ προερχομένην ἐκ τοῦ πάππου τοῦ *Yunus*, ὁ ὁποῖος ἦτο σύγχρονος μὲ τὸν *Schu'aib*, υἱὸν τοῦ *Abu Hafis*, ἀναφέρεται ὅτι ὁ *Schu'aib*, καὶ οὐχὶ ὁ πατήρ του, «ἔφερον εἰς πέρας» — ἄς σημειωθῆ ἡ ἔκφρασις αὐτῆ — τὴν κατάκτησιν μετὰ τὸ ἔτος 220 (5 Ἰανουαρίου – 26 Δεκεμβρίου 835)⁴⁷. Ἡ αὐτὴ πληροφορία ἐπαναλαμβάνεται καὶ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως βιογραφίων *Al Samani* (ιβ' αἰ.), καὶ πρὸς αὐτὴν ἀποκλίνει ὁ *Brooks*, ἂν καὶ εἶναι κάπως παράδοξος, καὶ πάντως ἀβάσιμος, ἡ γνώμη του ὅτι ἡ χρονολογία 835 παριστᾷ τὸ ἔτος τοῦ θανάτου τοῦ *Abu Hafis* καὶ τῆς ἀνόδου τοῦ *Schu'aib*⁴⁸. Ὁ *Brooks* παραθέτει ἄνευ σχολίων καὶ ἐτέραν περικοπήν, σωζομένην ἐν τῷ Γεωγραφικῷ Λεξικῷ τοῦ *Yaqut*, τὴν ἐξῆς: «Καὶ ἄλλοι ἐκτός τοῦ *Al Baladhouri* γράφουν: Ἡ Κρήτη κατελήφθη κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς βασιλείας τοῦ *Al Mamun* [813 – 833] ἢ ἄλλοι γράφουν ὅτι κατελήφθη μετὰ τὸ ἔτος 250 (13 Φεβρουαρίου 864 – 1 Φεβρουαρίου 865)»⁴⁹. Ἡ ἀσυμφωνία τῶν ἀραβικῶν αὐτῶν πηγῶν, αἱ ὁποῖαι παραδίδουν τὰ ἔτη ἀπὸ 815 ἕως 865, δίδει, πιστεύομεν, τὸ μέτρον τῆς ἀσφαλείας τῆς ροῆς τῶν γεγονότων τῶν ἐκτυλιχθέντων ἐντὸς τῆς νήσου. Ἦτο δηλ. δύσκολον νὰ καθορισθῆ ἐπακριβῶς πότε ἐγένετο ἡ ὀλοκληρωτικὴ κατάληψις τῆς νήσου καὶ αἱ χρονολογίαι 835, 845 καὶ 865, ἐὰν δὲν εἶναι παραφθοραὶ ἑνὸς καὶ μόνου πραγματικοῦ ἀριθμοῦ, δεικνύουν πιθανῶς χρονολογικὰ στάδια τῆς κατακτίσεως.

⁴⁶) E. W. Brooks, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 438.

⁴⁷) Ἀ ὕ τ ὄ θ ι, σ. 439.

⁴⁸) Ἀ ὕ τ ὄ θ ι, σ. 442.

⁴⁹) Ἀ ὕ τ ὄ θ ι, σ. 443.

Προτοῦ προχωρήσωμεν εἰς τὴν περαιτέρω ἐξέτασιν τοῦ ζητήματος δὲν πρέπει νὰ ἀφήσωμεν ἄνευ σχολίων τὴν πληροφορίαν τῆς ἀνωτέρω περικοπῆς τοῦ Yaqut, ὅτι τινὲς ἔτασσαν τὴν κατάκτησιν τῆς Κρήτης εἰς τὰ πρῶτα ἔτη τῆς βασιλείας τοῦ Al Mamun, δηλαδὴ περὶ τὸ 815, πληροφορίαν ἐκ πρώτης ὕψεως ἐσφαλμένην. Ὁ αὐτὸς Yaqut ἀναφέρει ὅτι πρὸ τῆς κατακτίσεως τῆς νήσου ὑπὸ τοῦ Abu Hafs, ὁ υἱὸς τοῦ Schu'aib εἶχε γίνεαι κύριος ἐνὸς τμήματος αὐτῆς⁵⁰. Ἐπίσης δὲν πρέπει νὰ μείνη ἀμνημόνευτος περιεργὸς σχετικῆ εἰδησις τὴν ὁποίαν προσκομίζει ὁ Hammer εἰς τὴν Ἱστορίαν του ἐκ τοῦ Ἀραβὸς γεωγράφου Nuwairi⁵¹. Κατ' αὐτὴν εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Mamun⁵² ὁ Umar ibn Habib ἦτο κύριος χωρίων καὶ πόλεων ἐν τῇ νήσῳ τὰς ὁποίας εἶχε κληροδοτήσει εἰς τοὺς ἀπογόνους του μέχρι τῆς ἐποχῆς κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ ἐξόριστοι τῆς Κορδοῦης ὑπὸ τὸν Hakim ibn Isham κατέκτησαν ὁλόκληρον τὴν Κρήτην. Αἱ ἀόριστοι ἀλλ' ἐνδιαφέρονται αὐταὶ πληροφορίαι παρουσιάζουσι πλῆθος προβλημάτων, ἐφ' ὅσον τὰ πρόσωπα τῶν Umar ibn Habib καὶ Hakim ibn Isham εἶναι ἐντελῶς ἄγνωστα. Τὸ μόνον τὸ ὁποῖον δυνάμεθα νὰ εἰπωμεν ἐντεῦθεν εἶναι ὅτι αἱ τουρκικαὶ πηγαί, εἰς τὰς ὁποίας στηρίζεται ὁ Hammer⁵³, εἶναι ἐν πολλοῖς ἀναξιόπιστα κείμενα καὶ ὅτι πάντως αἱ εἰδήσεις αὐταί, καθ' ὅσον ἠδυνήθημεν νὰ ἐξακριβώσωμεν, δὲν ἀναφέρονται εἰς τὰς γνωστάς ἀραβικὰς πηγὰς⁵⁴. Ἐν τούτοις δὲν φαίνεται ὅπως ἀπίθανον νὰ ὑπάρχη ἴχνος τι ἱστορικῆς ἀληθείας εἰς τὰς πληροφορίας αὐτάς, ὅτι δηλ. τμήμα τῆς νήσου ἐτέλει ὑπὸ ἀραβικὴν κατοχὴν πρὸ τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν ὑπὸ τὸν Abu Hafs Ἀράβων. Ἐὰν παραδεχθῶμεν τοιαύτην ἐκδοχὴν τὸ πρόβλημα τῆς κατακτίσεως ἀπλουστεύεται σημαντικῶς καὶ ἀνοίγονται νέαι προοπτικαὶ ἐπιβάλλουσαι νέαν ἐκτίμησιν τῶν συνηκῶν καὶ τῶν δεδομένων⁵⁵.

⁵⁰) M. G a s p a r, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 224.

⁵¹) J. H a m m e r, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 426.

⁵²) Τοῦτο νομίζομεν ὅτι ἐξάγεται ἐκ τῆς σχετικῆς περικοπῆς παρὰ H a m m e r : «aux temps de Mamoun l' Andalou [sic], Omar Ben Habib avait imposé d' autres villes et villages, et qu' il les avait laissés en héritage à ses descendants, jusqu' à ce que les exilés de Cordoue, par Hakim Ben Hisham, eussent conquis toute l' isle». Μᾶλλον πρόκειται περὶ ἐσφαλμένης στίξεως καὶ ἀντὶ τοῦ ἀπροσδιονύσου Mamoun l' Andalou, πρέπει νὰ στίξωμεν : aux temps de Mamoun, l' Andalou Omar ben Habib κτλ.

⁵³) Ἡ ὅλη σημείωσις περὶ Κρήτης παρὰ H a m m e r (σσ. 425 - 426) στηρίζεται εἰς πληροφορίας τοῦ μεταγενεστέρου Τούρκου ἱστορικοῦ Hadji Khalfa, ἀναφέροντος περικοπὰς ἐκ τῶν Ebou Abdoullah Ben Mokammed (15' αἰ.). Djemaledin Yousouf Ben Schahin (16' αἰ.) καὶ Nuwairi.

⁵⁴) Τὰ ἔργα τοῦ Nuwairi, ὡς πληροφοροῦμεθα, ἤρχισαν ἐκδιδόμενα ἐν Αἰγύπτῳ, τοῦ τμήματος περὶ Κρήτης μὴ ἐκδοθέντος εἰσέτι.

Ἐπάρχει ἐπίσης ἑτέρα ἐνδιαφέρουσα πληροφορία ἀφορῶσα εἰς τὴν Κρήτην, μὴ ἀναφερομένη εἰς τὴν ὡς ἄνω μελέτην τοῦ Brooks. Πρόκειται περὶ τῆς μνείας τῆς Κρήτης εἰς τὰς ἀραβικὰς ἀναγραφὰς τῶν βυζαντινῶν θεμάτων, περὶ τῶν ὁποίων ὁ αὐτὸς Brooks εἶχε δημοσιεύσει μελέτην παλαιότερον⁵⁶. Εἰς τὴν ἀρχαιότεραν ἐκ τῶν ἀναγραφῶν αὐτῶν, τὴν τοῦ Ibn Hordadbeh, τὴν ὁποίαν εἶχε δημοσιεύσει ἀπὸ τοῦ 1889 ὁ De Goeje⁵⁷ καὶ ἐχρησιμοποίησε τῷ 1899 ὁ Gelzer εἰς τὴν μελέτην του περὶ τῆς βυζαντινῆς θεματικῆς διοικήσεως, ἡ Κρήτη ἀναφέρεται ὡς βυζαντινὴ ἐπαρχία⁵⁸. Πηγὴ τῆς ἀναγραφῆς αὐτῆς εἶναι τὸ ἔργον τοῦ Al Garmi, ὁ ὁποῖος εἶχεν αἰχμαλωτισθῆ ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν, διέμεινεν ἐπὶ πολὺ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, μέχρις ὅτου ἀντηλλάγη τῷ 845, καὶ ἦτο ἄριστος γνώστης τῶν βυζαντινῶν πραγμάτων⁵⁹. Κατὰ τὸν Brooks ἡ ἀναγραφὴ αὐτὴ ἀντιπροσωπεύει τὴν θεματικὴν κατάστασιν τοῦ κράτους κατὰ τὰ ἔτη 838–848, οὐδόλως ὅμως ὁ Ἄγγλος ἱστορικὸς ἀσχολεῖται μὲ τὴν μνείαν ἐν αὐτῇ τῆς Κρήτης ὡς βυζαντινῆς ἐπαρχίας. Ἡ γνώμη τοῦ Gelzer ὅτι ἡ Κρήτη λαμβάνεται ὡς βυζαντινὴ ἐπαρχία 1) ἐπειδὴ οἱ κατακτηταὶ τῆς δὲν ἐθεωροῦντο γνήσιοι Μουσουλμάνοι, καὶ 2) ἐπειδὴ ἐθεωρήθη ἡ ἀραβικὴ κατοχὴ τῆς νήσου ὡς προσωρινή⁶⁰, οὐδόλως φαίνεται πειστικὴ. Δυσκόλως εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθοῦν αἰρετικοὶ καὶ ἀπόβλητοι οἱ Ἄραβες κατακτηταὶ τῆς Κρήτης, ἀφοῦ ἄλλωστε, ὡς εἴπομεν ἀνωτέρω, εἶχον γίνοι ὑπήκοοι τοῦ χαλίφου τῆς Βαγδάτης, ὅπως ὑπήκοοι του ἦσαν καὶ οἱ συγγραφεῖς Al Garmi καὶ Ibn Hordadbeh. Ἐὰν ἐξ ἄλλου γίνῃ δεκτὸν ὅτι ὁ Al Garmi ἐθεώρει προσωρινὴν τὴν κατοχὴν τῆς Κρήτης περὶ τὸ

⁵⁵) Περὶ προδῆλως ἐσφαλμένου ὑπαινιγμοῦ τοῦ Synaxarium Constantinopolitanum, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 581, εἰς τὸ συναξάριον τοῦ Ὁσίου Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου, ὅτι ὁ Ὁσιος ἠχμαλωτίσθη ὑπὸ Ἀράβων πειρατῶν ἐκ Κρήτης ἐπὶ τῆς βασιλείας Λέοντος Ε' τοῦ Ἀρμενίου (813–820), πρὸ δηλ. τῆς ἀποβάσεως τοῦ Abu Hafs, πρβλ. κατωτέρω, σημ. 72. Ἐπὶ τοῦ παρὰ Θεοφ. Συναγ. 474, 9–10 χωρίου, καθ' ὃ ἡ ἀραβικὴ κυριαρχία ἐπὶ τῆς Κρήτης διήρκεσεν «ἑτη ἑκατὸν πενήκοντα ὀκτώ», δηλ. 961–158=803, δὲν δύναται νὰ στηριχθῇ οὐδεμία ὑπόθεσις, πιθανωτάτου ὄντος παλαιογραφικοῦ σφάλματος περὶ τὸν ἀριθμὸν, ἦτοι *ρκαή'* ἀντὶ *ρηή'*, δηλ. 823.

⁵⁶) E. W. Brooks, Arabic lists of the Byzantine themes, Journal of Hellenic Studies, τ. XXI (1901), σσ. 67–77.

⁵⁷) Bibliotheca Geographorum Arabicorum, pars sexta, ed. M. J. De Goeje, Lugduni Batavorum, 1889, σ. 77 κ.ε.

⁵⁸) H. Gelzer, Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung, Abhandlungen der phil.–histor. Klasse der königl. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften, B. 18, Leipzig 1899, σ. 81, σημ. 1.

⁵⁹) E. W. Brooks, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 68, ἐκ τοῦ Al Ma 'sudi.

⁶⁰) H. Gelzer, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 81, σημ. 1.

845, τότε φθάνομεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ κατάκτησις τῆς νήσου ἦτο κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἐντελῶς ἀμφίβολος καὶ πάντως οὐκ πλήρης. Ἡ ἀντίρρηση τοῦ καθ. Στίλπ. Κυριακίδου, μὴ ἀποδεχομένου ἐπίσης τὰς ἀπόψεις τοῦ Gelzer, ὅτι οἱ Ἀραβες γεωγράφοι εἶχον ὑπ' ὄψιν τῶν παλαιότεραν κατάστασιν ἢ ὅτι τέλος πάντων δὲν εἶναι ἀκριβολόγοι⁶¹, δὲν δύναται νὰ ἔχη ἐφαρμογὴν προκειμένου περὶ τοῦ Al Garmi, ὁ ὁποῖος ἐκ πρώτης χειρὸς συνέλεξε τὰς πληροφορίας του ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει, εἶναι γενικῶς ἀκριβῆς καὶ πρέπει νὰ πιστεύομεν ὅτι εἶχε βασανίσει προτοῦ ἐκθέσῃ ὅσα γράφει.

Ἐὰν λοιπὸν δεχθῶμεν ὅτι περὶ τὸ 845 ἐν τμήμα τῆς Κρήτης ἦτο ἐλεύθερον, τότε, νομίζομεν ὅτι αἰρεται ἡ δυσκολία τῆς ἐρμηνείας τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ γνωστοῦ τακτικοῦ τὸ ὁποῖον ἐδημοσίευσεν ὁ Θεόδωρος Uspenskij καὶ εἰς τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται «ἄρχων» καὶ «στρατηγός» Κρήτης⁶². Ἡ ἐπιγραφή αὕτη ἀναφέρει ὅτι τὸ τακτικὸν συντετάχθη ἐπὶ τῆς βασιλείας Μιχαὴλ τοῦ Γ' καὶ Θεοδώρας, δηλ. μεταξὺ τῶν ἐτῶν 842-856. Ἡ ἀθέτησις τῆς ρητῆς αὐτῆς ἀναφορᾶς, ἐξ αἰτίας, σὺν ἄλλοις, τῆς παρουσίας διοικητικοῦ ὑπαλλήλου ἐν Κρήτῃ, ὀφείλεται, νομίζομεν, εἰς ὑπερκριτικὴν διάθεσιν. Θὰ ἦτο ἄραγε παράτολμον νὰ ἰσχυρισθῆ τις, μεθ' ὅσα ἔχουν λεχθῆ, ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν λ.χ. τῆς ἐκστρατείας εἰς Κρήτην τοῦ Θεοκτίστου καὶ τοῦ μαγίστρου Σεργίου τοῦ Νικητιάτου⁶³ ἡ Κρήτη δὲν εἶχε περιέλθει ἐντελῶς εἰς ἀραβικὰς χεῖρας, ἀλλ' ὑπῆρχον τμήματά της ὑπὸ βυζαντινὴν διοίκησιν καὶ ὑπὸ στρατηγόν⁶⁴; Καὶ ἐγείρεται ἐνταῦθα μία ἄλλη ἐλκυστικὴ πιθανότης: Εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ Σέργιος ὁ Νικητιάτης ἦτο ἐκ τῶν πλέον διακεκριμένων προσώπων τῶν βοθηθῶντων εἰς τὴν παλινόρθωσιν τῆς εἰκονολατρείας

⁶¹) Στίλπωνος Κυριακίδου, Βυζαντιναὶ Μελέται II-IV, Θεσσαλονίκη 1939, σ. 238.

⁶²) Αἰρεται δηλ. ἡ δυσκολία ὡς πρὸς τὸ ἐὰν ἦτο δυνατόν κατὰ τὴν περίοδον 842-856 νὰ ὑπάρχη βυζαντινὸς «στρατηγός» ἐν Κρήτῃ. Περὶ τοῦ τακτικοῦ τοῦ Uspenskij, πρβλ. G. Ostrogorsky, Taktikon Uspenskog i Taktikon Benesevica, ἐν Zbornik Radova τοῦ Βυζ. Ἰνστιτούτου τοῦ Βελιγραδίου, τ. 2 (1953), σσ. 39-59, ὅπου καὶ πᾶσα ἡ προγενεστέρα βιβλιογραφία.

⁶³) Henri Grégoire, Études sur le neuvième siècle. Un grand homme inconnu: le magistre et logothète Serge le Nicéiate, Byzantion, τ. VIII (1933), σσ. 515-534, καὶ Ἰωάν. Παπαδοπούλου, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 68-72.

⁶⁴) Περὶ τῆς διοικήσεως τῆς Κρήτης κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον πρβλ. τὴν πρόσφατον μελέτην τῆς H. Glykatzis-Ahrweiler, L'administration militaire de la Crète Byzantine, Byzantion, τ. XXXI (1961), σσ. 217-235, ὅπου πλήρης βιβλιογραφία περὶ τοῦ θέματος, ὡς καὶ τὴν ἐν τῷ παρόντι τόμῳ δημοσιευομένην ἀνακοίνωσιν τοῦ πατρὸς V. Laurent ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος.

ὑπὸ τῆς Θεοδώρας⁶⁵. Μήπως λοιπὸν ἡ ἀποστολή του εἰς Κρήτην εἶχε τὸν ἐπιπρόσθετον χαρακτήρα προσπαθείας ἀνασυνδέσεως τοῦ δυσηρεστημένου εἰκονολατρικοῦ ποιμνίου τῆς Κρήτης μετὰ τὴν ὀρθόδοξον πλεοναυτοκρατορίαν; Μία τοιαύτη προσπάθεια, εἴαν ἐπετύγχανε, θὰ ἀπεμόνωνε τοὺς Ἀράβους καὶ αὐτὴ πιθανῶς ἀπετέλεσεν, ἐφ' ὅσον ἐγένετο, τὸ ἔναυσμα νέων ἐχθροπραξιῶν ἐντὸς τῆς νήσου, αἱ ὁποῖαι, καταλήξασαι ὑπὲρ τῶν Ἀράβων, εἶχον ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ὀριστικὴν ὑποταγὴν τῆς Κρήτης. Δυστυχῶς ἡ σχεδὸν πλήρης ἀπουσία εἰδήσεων σχετικῶς μετὰ τὰ περιστατικὰ τῆς ἐκστρατείας αὐτῆς—πλὴν τῶν ὀλίγων γραμμῶν τοῦ *Synaxarium Constantinopolitanum*—ἀφήνει τὴν ἀποψιν αὐτῆν ψιλὴν μόνον ὑπόθεσιν.

Ἐν ἄλλο στοιχείον δὲν πρέπει νὰ μείνη ἀμνημόνευτον: Εἰς τὸν βίον τοῦ πατριάρχου Ἰγνατίου ὑπὸ τοῦ Νικήτα τοῦ Παφλαγόνης περιέχεται ἡ ἐξῆς εἰδήσις: «*Βασίλειος ἐκεῖνος ὁ πρότερον μὲν Κρήτης γένόμενος διὰ δὲ τὴν τῶν Ἀγαρηῶν ἔξοδον εἰς Θεσσαλονίκην μεταθεθείς...*»⁶⁶. Τὴν πληροφορίαν αὐτὴν ἐπαναλαμβάνουν τὸ γνωστὸν σημεῖωμα «*Περὶ μεταθέσεων*»⁶⁷, ὁ συνοδικὸς τόμος τῆς ἐκλογῆς τοῦ πατριάρχου Γερμανοῦ τοῦ Γ' ⁶⁸, καὶ ὁ Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος⁶⁹, μετὰ τὴν ἐπὶ πλέον διευκρίνησιν ὅτι ἡ μετάθεσις ἐγένετο ἐπὶ Βασιλείου τοῦ Μακεδόνης, ἄρα κατὰ τὴν δευτέραν πατριαρχεῖαν τοῦ Ταρρασίου. Αἱ πληροφορίαι αὗται συνδυαζόμεναι δύνανται νὰ ἐξηγηθῶν ὡς ἐξῆς: Ἡ ἀπόβασις τῶν Ἀράβων εἰς Κρήτην δὲν ἀνέτρεψεν ἄρδην τὴν ἐκκλησιαστικὴν κατάστασιν τῆς νήσου, ἀφοῦ μάλιστα ἔχει ἐξακριβωθῆ πλέον ὅτι ὁ ἐπίσκοπος Γορτύνης Κύριλλος, τὸν ὁποῖον ἀναφέρουν αἱ ἑλληνικαὶ πηγαι ἐκ παρανοήσεως χωρίου τοῦ Γενεσίου⁷⁰, δὲν ἐμαρτύρησε τότε, ἀλλ' ἐπὶ Μαξιμιανοῦ ἢ Δεκίου⁷¹. Τοῦτο χωρὶς νὰ

⁶⁵) H. Grégoire, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 517 - 520.

⁶⁶) Migne, *Patrologia Graeca*, τ. 105, σ. 529.

⁶⁷) Γ. Α. Ράλλη-Μ. Ποτλῆ, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, τ. Ε', Ἀθήνησι 1855, σ. 392.

⁶⁸) Ἰ. Συκουτρῆ, *Συνοδικὸς τόμος τῆς ἐκλογῆς τοῦ πατριάρχου Γερμανοῦ τοῦ Γ' (1265 - 1266)*, ΕΕΒΣ, τ. Θ' (1932), σσ. 182, 209. Περὶ καὶ Ν. Β. Τωμαδάκη, Ἡ ἀποστολικὴ ἐκκλησία τῆς Κρήτης κατὰ τοὺς αἰ. Η'—ΙΓ' καὶ ὁ τίτλος τοῦ προκαθημένου αὐτῆς, ΕΕΒΣ, τ. ΚΔ' (1954), σσ. 73 - 76, ὅπου συνοψίζονται αἱ περὶ τοῦ ζητήματος ἀπόψεις.

⁶⁹) Migne, *Patrologia Graeca*, τ. 146, 1196 Α.

⁷⁰) Γενέσιος, 48, 7-15 καὶ Ν. Β. Τωμαδάκη, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 72 - 73.

⁷¹) Ἰωάν. Παπαδοπούλου, Ὑπάρχει καὶ δεύτερος ἅγιος Κύριλλος ἐπίσκοπος Γορτύνης; ΕΕΒΣ, τ. ΙΣ' (1940), σσ. 247 - 251. Τοῦτο εἶχε παρατηρήσει ἤδη ὁ C. De Boor, *Ein falscher Bischof*, *Byz. Zeitschrift*, τ. 13 (1904), σ. 433 - 434.

σημαίνει ὅτι δὲν ἐγένετο ὑπὸ τῶν Ἀράβων προσπάθεια ἐξισλαμισμού τοῦ χριστιανικοῦ ποιμνίου καὶ διωγμοὶ κλήρου καὶ λαοῦ⁷² ἄγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι τελικῶς ἐξηυρέθη τρόπος συνυπάρξεως τῶν δύο θρησκειῶν. Ὁ ἐν λόγῳ μητροπολίτης Βασίλειος ἤδρευεν ἐν Κρήτῃ, καὶ δὲν ἦτο τιτουλάριος, ἄλλως δὲν εἶναι νοητὸν διατὶ αἱ πηγαὶ ὁμιλοῦν περὶ μεταθέσεως ἀπὸ ἔδρας εἰς ἔδραν. Ἡ ἀναφερομένη ὑπὸ τοῦ Νικήτα ἐξοδος τῶν Ἀγαρηνῶν—καὶ «ἐξοδος» ἴσον ἐκστρατεία—ὑποδηλοῖ ἐνδεχομένως μίαν φάσιν τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀγῶνος τῶν Χριστιανῶν καὶ τῶν Ἀράβων τῆς Κρήτης, πιθανῶς τὴν κατάληψιν τῆς μητροπολιτικῆς ἔδρας, ἢ ὁποία ἦτο ἡ Γόρτυς⁷³. Ἄς ὑπενθυμίσωμεν ἐνταῦθα ὅτι

⁷²) Ν. Β. Τ ω μ α δ ά κ η, Προβλήματα τῆς ἐν Κρήτῃ Ἀραβοκρατίας. Περὶ τῆς δῆθεν ἀλλοιώσεως τοῦ πληθυσμοῦ ἐξ ἀπόψεως ἐθνολογικῆς καὶ θρησκευτικῆς, ΕΕΒΣ, τ. Α' (1960), σ. 1 κ.έ. Σαφεῖς μαρτυρίας περὶ προσπαθειῶν ἐξισλαμισμού τῶν Χριστιανῶν τῆς Κρήτης εὐρίσκομεν εἰς τὸν βίον τοῦ Ὁσίου Ἰωσήφ τοῦ Ὑμνογράφου (πρβλ. Bibliotheca Hagiographica Graeca, Bruxelles 1957³, τ. II, σ. 40 καὶ Β. Λ α ο ὑ ρ δ α, Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος εἰς Κρήτην, Κρητικὰ Χρονικά, τ. Σ' (1952), σσ. 155 - 156), ὅπου πληροφορίας περὶ εἰκονομάχου ἐπισκόπου τῆς νήσου ἐν εἰρκτῇ, πιεζομένου νὰ ἐξομώσῃ, καὶ περὶ ἄλλων προσπαθειῶν ἐξισλαμισμού ἐν τῇ νήσῳ. Ὁ ἐκτενέστερος βίος τοῦ Ὁσίου ὑπὸ Ἰωάννου ὁ ἐκδοθεὶς ὑπὸ G. H e n s c h e n ἐν AASS, April. 1, app. σσ. XXXIV-XLI, ὡς καὶ ὁ προγενέστερος ἀλλὰ συντομώτερος ὑπὸ Θεοφάνους μοναχοῦ, δημοσιευθεὶς ὑπὸ Ἀ θ. Π α π α δ ο π ο ὕ λ ο υ - Κ ε ρ α μ έ ω ς, Monumenta Graeca et Latina ad historiam Photii Patriarchae pertinentia, II, Petropoli 1901, σσ. 1 - 14 (καὶ συναξάριον, σσ. 15 - 17), τοποθετοῦν τὴν αἰχμαλωσίαν τοῦ Ὁσίου ἀορίστως εἰς τοὺς χρόνους τῆς Δευτέρας Εἰκονομαχίας, ὅθεν ὁ Λαοῦρδας (ἐνθ' ἀνωτ., σ. 155) τάσσει ταύτην περὶ τὸ 835. Παρατηρητέον ὅτι τὸ Synaxarium Constantinopolitanum, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 581, (πρβλ. καὶ τὸ ἐγκώμιον τοῦ Ὁσίου ὑπὸ Θεοδώρου Πεδιασίμου, δημοσιευθὲν ὑπὸ M a x i m i l i a n u s T r e u, Theodori Pediasimi eiusque amicorum quae exstant, Programm des Victoria-Gymnasiums zu Potsdam, Potsdam 1899, σ. 5) τάσσει τὴν σύλληψιν τοῦ Ὁσίου κατὰ τοὺς χρόνους «Λέοντος τοῦ δυσσεβοῦς Ἀρμενίου», δηλ. 813 - 820, χρονολογίαν προδήλως ἐσφαλμένην. Τὸ πολὺ μεταγενέστερον συμπλήρωμα «Τὰ Πάτρια τοῦ Ἁγίου Ὁρους», στηριζόμενον, ὡς φαίνεται, εἰς ἄγνωστον ἀγιολογικὴν πηγὴν, τάσσει τὴν σύλληψιν τοῦ Ὁσίου ἐπὶ Μιχαὴλ καὶ Θεοδώρας (842 - 856), πρβλ. Σ π ρ. Λ ά μ π ρ ο υ, Τὰ Πάτρια τοῦ Ἁγίου Ὁρους, Νέος Ἑλληνομνήμων, τ. Θ' (1912), σ. 144, 3. Φαίνεται πάντως ὅτι τελικῶς ἐξηυρέθη τρόπος νὰ διασφαλισθῇ ἡ ἀνεξιθρησκεία, γνωστοῦ ὄντος ἄλλωστε ὅτι οἱ κατακτιηταὶ οὐδόλως ἦσαν φανατικοὶ Μουσουλμάνοι· πρβλ. Ἰ ω ά ν. Π α π α δ ο π ο ὕ λ ο υ, ἐνθ' ἀνωτ., σσ. 110-111. Γενικῶς εἰπεῖν ἢ καταπίσεις τῶν Χριστιανικῶν πληθυσμῶν τῶν κατακτιωμένων ὑπὸ τῶν Ἀράβων χωρῶν ἦτο κυρίως οἰκονομικὴ καὶ ἐλάχιστα θρησκευτικὴ· πρβλ. τὰς λίαν ἐνδιαφερούσας παρατηρήσεις ἐν προκειμένῳ τοῦ A. S. T r i t t o n, ἐνθ' ἀνωτ., σσ. 127 - 136.

⁷³) Τὴν Γόρτυνα μετὰ τῆς Κυδωνίας φέρει ὡς μὴ καταληφθεῖσας ὁ Φ ρ α ν τ ζ ἤ ς, Teubner, τ. I, σ. 101:

συμφώνως πρὸς τὰ ἀνασκαφικὰ πορίσματα τοῦ καθ. Ἀναστ. Ὁρλάνδου ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Τίτου τῆς Γόρτυνος δὲν φαίνεται νὰ κατεστράφη κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἀποβάσεως⁷⁴.

Ἐξ ὧσων ἔχουν λεχθῆ ἄνωτέρω ἐξάγονται, πιστεύομεν, τὰ ἑξῆς συμπεράσματα :

Μέχρι τοῦδε εἶχε γίνει ἐν σημαντικὸν σφάλμα περὶ τὸν ὑπολογισμὸν τῆς χρονολογίας τῆς καταλήψεως τῆς Κρήτης. Ἐτάσσετο κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον καθ' ὃν ἐγένετο ἡ ἀπόβουσις τοῦ Abu Hafis καὶ ἡ κατάκτησις ὀλοκλήρου τῆς νήσου. Ἀλλὰ τοῦτο φαίνεται ἐντελῶς ἀδύνατον καὶ ὑπάρχουν πολλοὶ ἱστορικαὶ μαρτυρίαι, ὀδηγοῦσαι εἰς τὸ φυσικὸν ἄλλωστε συμπέρασμα, ὅτι ἡ κατάκτησις τῆς νήσου ἐγένετο κατὰ στάδια ἐντὸς μεγάλου χρονικοῦ διαστήματος. Ἡ ἀπουσία συγκεκριμένων εἰδήσεων περὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἱστορίας τῆς Κρήτης κατὰ τὴν περιόδον τῆς ἀραβοκρατίας δὲν ἐπιτρέπει νὰ προσδιορισθοῦν οὔτε κατὰ προσέγγισιν τὰ γεγονότα, τὰ ὁποῖα τελικῶς τὸ ἐν μετὰ τὸ ἄλλο ἔφερον ὀλοκλήρου τὴν νήσον εἰς χεῖρας τῶν Ἀράβων. Αἱ μόναι χρονολογίαι αἱ ὁποῖαι εἶναι δυνατὸν νὰ προσδιορισθοῦν εἶναι τὰ ἔτη 822 ἢ 823, ὁπότε ἔλαβε χώραν ἡ πρώτη ἐπιδρομὴ τοῦ Abu Hafis εἰς τὴν νήσον, καὶ τὰ ἔτη 827 ἢ 828, ὁπότε ἐγένετο ἡ ὀριστικὴ ἐγκατάστασις τῆς συμπαγοῦς μάζης τῶν Ἀράβων, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται ὅτι προὔπηρξεν αὐτῆς περιοχὴ τῆς νήσου ὑπὸ ἀραβικὸν ἔλεγχον. Ἡ κατάκτησις τῆς Κρήτης ἐγένετο βαθμιαίως ὑπὸ ἀγνώστους συνθήκας καὶ τὸ μόνον τὸ ὁποῖον γνωρίζομεν μετ' ἀσφαλείας εἶναι ὅτι κατὰ τὰ ἔτη 944-959, κατὰ τὰ ὁποῖα γράφει ὁ Γενέσιος, δὲν εἶχεν εἰσέτι ὀλοκληρωθῆ πληρῶς, ἀφοῦ παρέμενε μία πόλις τῆς νήσου ἀνάλωτος.

II. Ο ΤΟΠΟΣ ΤΗΣ ΑΠΟΒΑΣΕΩΣ

Τὰ περὶ τοῦ τόπου ἀποβάσεως ἐν Κρήτῃ τῶν ὑπὸ τὸν Abu Hafis Ἀράβων φέρονται συγκεκριμένως εἰς τὰς ἑλληνικὰς πηγὰς. Κατὰ τὸν Γενέσιον ἡ ἀπόβουσις ἔλαβε χώραν ἐν τινι ἀκρωτηριῷ ὀνόματι Χάραξ : *«τῷ δ' ἐπιόντι καιρῷ μ' ναῦς ὁ Ἀπόχαψ ἐπισκευασάμενος ἐν ταύτῃ κατῆρε, καὶ τῷ ἀκρωτηριῷ ταύτης προσέβαλε καὶ προσωρομίσθη τῷ Χάρακι»*⁷⁵. Κατωτέρω μετὰ τὴν ἀφήγησιν τοῦ γνωστοῦ ἐπεισοδίου τῆς

⁷⁴) Ἀναστ. Ὁρλάνδου, Νεώτεροι ἔρευναι ἐν Ἁγίῳ Τίτῳ τῆς Γόρτυνης, ΕΕΒΣ, τ. Γ' (1926), σ. 319. Ἀντίθετον ἄποψιν εἶχεν ἐκφράσει παλαιότερον ὁ Στέφ. Ξανθοσουλίδης, Περὶ τῆς μητροπόλεως Κρήτης καὶ τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Τίτου κατὰ τὴν Β' Βυζαντινὴν περίοδον, Χριστιανικὴ Κρήτη, τ. Β' (1911), σ. 325.

⁷⁵) Γενέσιος, 46, 13-15.

καύσεως τῶν πλοίων⁷⁶ ὁ Γενέσιος ἐπανερχεται καὶ αἰτιολογεῖ τὴν τοιαύτην ὀνομασίαν τοῦ τόπου: «*πυκνοῖς σκόλοπι χάρακα περιέθεντο πρὸς ὀχροτότητα ἑαντῶν διαρκεῖν ἐν αὐτῶ· ἀφ' οὗ μέχρι τῆς δευρο Χάραξ προσονομάζεται*»⁷⁷, καὶ συνεχίζει μὲ τὴν ἀφήγησιν περὶ τοῦ μοναστοῦ τοῦ ὀδηγήσαντος τοὺς Ἀραβας ἐκ τοῦ τόπου τούτου τῆς ἀποβάσεως καὶ πρώτης ἐγκαταστάσεως εἰς τὸν Χάνδακα, ὁ ὁποῖος καὶ ἀπετέλεσε τὴν ἔδραν καὶ τὸ κύριον ὀρμητήριόν των⁷⁸.

Ὁ Συνεχιστὴς ἀναφέρει ὡσαύτως ὡς τόπον ἀποβάσεως τὸν Χάρακα: «*καὶ τῷ ἀκρωτηρίῳ τῷ Χάρακι καλουμένῳ κατήγετό τε καὶ προσωρμίζετο*»⁷⁹. Ἀκολουθεῖ ἡ αὐτὴ ἀφήγησις περὶ τῆς καύσεως τῶν πλοίων καὶ παρομοίως ὁ συγγραφεὺς ἐπανερχεται εἰς τὰ αὐτὰ μὲ μίαν μικρὰν παραλλαγὴν: «*τάφρον μὲν ἤγειραν πρῶτον βαθεῖαν, καὶ χάρακα ἐν ταύτῃ καταπήξαντες, ἔνθα καὶ νῦν λαβῶν τὴν ἐπωνυμίαν ὁ τόπος σφῆζει τὴν προσηγορίαν, Χάνδαξ ὀνομαζόμενος*»⁸⁰. Ἀκολουθεῖ ἡ ἀφήγησις τῆς ἐκστρατείας τοῦ Φωτεινοῦ καὶ ἡ ἱστορία τοῦ μοναστοῦ τοῦ ὀδηγήσαντος τοὺς Ἀραβας εἰς τὸν Χάνδακα. Εἰς τὸ προμνημονευθὲν χωρίον τοῦ Συνεχιστοῦ ἡ λέξις Χάνδαξ προφανῶς ἔχει τεθῆ ἐκ συγχύσεως πρὸς τὸ κατωτέρω Χάνδαξ⁸¹ ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ Χάραξ τοῦ Γενεσίου, τοῦ σφάλματος ἀσφαλῶς ὀφειλομένου εἰς κακὴν γραφὴν τοῦ μοναδικοῦ χειρογράφου τῆς Συνεχείας καὶ ἐρμηνευομένου ἐκ τῆς ὁμοιότητος τῶν λέξεων Χάραξ—Χάνδαξ⁸². Ὅτι πρέπει νὰ ἀναγνωσθῇ ἐνταῦθα Χάραξ ἀντὶ Χάνδαξ, ἐκτὸς τοῦ προδύλου, ἀποδεικνύεται κατὰ τρόπον σαφῆ ἐκ τοῦ Ψευδοσυμεῶνος, ὁ ὁποῖος παραφράζει ἐπὶ τὸ ἀπλούστερον καὶ συνοψίζει τὸν Συνεχιστὴν: «*τῷ τῆς Κρήτης ἀκρωτηρίῳ προσέβαλε καὶ προσωρμίσθη τῷ Χάρακι*»⁸³ καὶ

⁷⁶) Περὶ τοῦ μυθιστορηματικοῦ, ὡς ἐκτίθεται εἰς τὰς ἑλληνικὰς πηγὰς, ἐπεισοδίου ἐκείνου, θὰ διαλάβωμεν ἄλλοτε, ἐξετάζοντες κατὰ πόσον τοῦτο συνέβη πράγματι ἢ πρόκειται περὶ ἀναπλάσεως τοῦ γνωστοῦ παρομοίου ἐπεισοδίου τοῦ Ἀγαθοκλέους ἢ περὶ μεταφορᾶς μυθώδους διηγήσεως τοῦ Ψευδοκαλλισθέ-
νου.

⁷⁷) Γενέσιος, 47, 7-9.

⁷⁸) Περὶ τῆς κτίσεως τοῦ Χάνδακος καὶ τῆς προϋπάρξεως πόλεως ἐν τῷ τόπῳ ὅπου συνωκίσθη ἡ ἀραβικὴ, πρβλ. Ν. Β. Τωμαδάκης, Ἡ ἀποστολικὴ ἐκκλησία τῆς Κρήτης, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 88-107.

⁷⁹) Θεοφ. Συνεχ., 75, 5-6.

⁸⁰) Ἀπόθι, 76, 3-5.

⁸¹) Ἀπόθι, 77, 7-8: «*καὶ ἅμα λαβῶν τὸν Χάνδακα τούτοις ἐπέδει-
ξεν, ἐνθα καὶ νῦν ἐκτισται ἡ πόλις αὐτῶν*».

⁸²) Τοῦτο ἔχει ἤδη παρατηρήσει ὁ Νικ. Β. Τωμαδάκης, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 104, σημ. 5.

⁸³) Ψευδοσυμεῶν ἐν Θεοφ. Συνεχ., 622, 1-2.

κατωτέρω «καὶ χάρακα περιέθεντο πρὸς ὄχρωμάτα ἀφ' οὗ ὁ τόπος Χάραξ μέχρι τῆς δεῦρο προσονομάζεται»⁸⁴, χωρία ἐμφανῶς ἐπηρεασθέντα ἐκ τῆς σχετικῆς διατυπώσεως τοῦ Γενεσίου. Ὅτι ὁμοίως ἡ σύγχυσις τοῦ χωρίου ἦτο παλαιά, ἐμφαίνει ὁ ἐκ τῆς Συνχειῆς ἀντλῶν Σκυλίτζης⁸⁵ καὶ ὁ ἐκ τοῦ Σκυλίτζη ἢ ἀπ' εὐθείας ἐκ τοῦ Συνεχιστοῦ παραλαμβάνων Σφραντζῆς τοῦ *maius*⁸⁶, ὅπου ἐπαναλαμβάνεται τὸ σφάλμα Χά ν δ α ξ ἀντὶ Χά ρ α ξ.

Κατὰ ταῦτα οὐδεμία ἀπομένει ἀμφιβολία ὅτι συμφώνως πρὸς τὰς ἑλληνικὰς πηγὰς ὁ τόπος ὅπου ἀπεβιβάσθησαν οἱ Ἄραβες τοῦ Abu Hafis ἦτο ἀκρωτήριο καὶ ὠνομάζετο Χάραξ, τοῦ ὀνόματος προελθόντος ἐκ τῆς αὐτόθι κατασκευῆς περικεχαρακωμένου στρατοπέδου τῶν Ἀράβων, ἔνθα καὶ διέμεινον οὗτοι, ἄδηλον ἐπὶ πόσον, μετὰ τὴν ἀπόβασιν. Ὁ Χάραξ οὗτος εἶναι ἐντελῶς διάφορος τοῦ Χάνδακος, ὅπου ἐγκατεστάθησαν ἀργότερον.

Προτοῦ προχωρήσωμεν εἰς τὴν τοπογραφικὴν ἐξακριβωσιν τοῦ ἀκρωτηρίου τοῦ Χάρακος, δεδομένου μάλιστα ὅτι τὸ ὄνομα τοῦτο δὲν διεσώθη μέχρι σήμερον ὡς ὄνομα ἀκρωτηρίου ἐν Κρήτῃ καὶ διὰ τοῦτο ἀγνοοῦμεν ποῖον ἀκριβῶς εἶναι, ἐπιβάλλεται νὰ ἀσχοληθῶμεν μὲ τὴν ἄποψιν, καθ' ἣν οἱ Ἄραβες ἀπεβιβάσθησαν ἐν τῷ κόλπῳ τῆς Σούδας, ἄποψιν ἐπαναλαμβανομένην εἰς ἄριστα ἐγχειρίδια τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας καὶ τείνουσαν νὰ ἐπικρατήσῃ.

Πρῶτος ὁ πολὺς Ἄγγλος ἱστορικὸς τοῦ 18ου αἰῶνος Ἐδουάρδος Gibbon εἰς τὸ περιώνυμον ἔργον του *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, ἐκδοθὲν ἐν Λονδίῳ κατὰ τὰ ἔτη 1776–1788, ἀσχολούμενος μὲ τὸ περιστατικὸν τῆς ἀραβικῆς καταλήψεως τῆς Κρήτης ἀναφέρει, χωρὶς οὐδαμοῦ νὰ παραπέμπῃ, τὴν πληροφορίαν ὅτι τῶν Ἀράβων «the first habitation was their camp, with a ditch and rampart in the bay of Suda»⁸⁷. Προτοῦ προσῶμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς πληροφορίας αὐτῆς τοῦ Gibbon, θεωροῦμεν σκόπιμον νὰ δηλώσωμεν ἐξ ἀρχῆς ὅτι ἡ τοιαύτη ἄποψις, ὅτι δηλ. ἡ ἀπόβασις καὶ ἡ πρώτη ἐγκατάστασις τῶν Ἀράβων ἔλαβε χώραν εἰς τὸν εὐλίμενον κόλπον τῆς Σούδας πλησίον τῆς σημερινῆς πόλεως τῶν Χανίων εἰς τὸ ΒΔ ἄκρον τῆς Κρήτης, παρουσιάζει πολλὰς δυσχερεῖας καὶ δυσκόλως δύναται νὰ

⁸⁴) Α ὁ τ ὄ θ ι, 622, 11 - 13.

⁸⁵) Κ ε δ ρ η ν ὄ ς, II, 93, 16 - 18.

⁸⁶) Γ. Φ ρ α ν τ ζ ῆ ς, Teubner, I, σσ. 101 - 102.

⁸⁷) *The history of the decline and fall of the Roman Empire* by Edward Gibbon, edited in seven volumes with introduction, notes, appendices and index by J. B. Burgoyne, London 1898, τ. VI, σ. 38.

ρίνη ἀποδεκτῆ. Κατ' ἀρχὴν φαίνεται περίεργον διατί οἱ Ἄραβες, ἐκδιωχθέντες ἐκ τῆς Ἀλεξανδρείας, δὲν ἀπεβίβασθησαν εἰς τὰ πλησιέστατα πρὸς τὴν Αἴγυπτον νότια παράλια τῆς Κρήτης, ἀλλ' ἐπροτίμησαν νὰ δολιχοδρομήσουν καὶ νὰ πλεύσουν τὴν σχετικῶς μεγάλην ἀπόστασιν μέχρι τοῦ κόλπου τῆς Σούδας⁸⁸. Ἰσχυρὰ εἶναι καὶ ἡ ἀντίρρηση τοῦ Βασ. Ψιλᾶκη: «ἂν ἀπέβαινον εἰς Σούδαν, ἤθελον μᾶλλον ἐκεῖ που στήσει τὸν Χάνδακα αὐτῶν ἢ τουλάχιστον εἰς τὴν εὐορροτέραν τοῦ Ἡρακλείου Κυδωνίαν»⁸⁹. Πόθεν ὅμως προῆλθεν ἡ περὶ Σούδας ὡς τόπου ἀποβάσεως τῶν Ἀράβων θεωρία καὶ πῶς παρὰ τὸ μεθ' ὅσα ἐλέχθησαν ἀπίθανον ἐπεκράτησε; Σηριζεται μήπως εἰς πηγὴν τινα ἑλληνικὴν ἢ ἀραβικὴν; Ἄς λεχθῆ ἑνταῦθα ἐν προομιῇ ὅτι ἡ ἀπάντησις εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο εἶναι ἀρνητικὴ καὶ τὰ περὶ Σούδας, ὡς θὰ ἐκτεθῆ περαιτέρω, ὀφείλονται εἰς σειρὰν πλανῶν καὶ σφαλμάτων διαιωνιζομένων, πρέπει δὲ νὰ ἀπαλειφθοῦν ἐκ τῶν ἱστορικῶν βιβλίων.

Ἡ πληροφορία περὶ Σούδας ἐπέδωκε κυρίως μετὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ πρώτου τόμου τοῦ βιβλίου τοῦ Ἰσπανοῦ ἀραβολόγου José—Antonio Conde, *Historia de la dominacion de los Arabes en España* ἐν Μαδρίτῃ ἐν ἔτει 1820 (β' ἔκδοσις ἐν Βαρκελώνῃ ἐν ἔτει 1844). Ἐν αὐτῷ καὶ ἐν τῇ σελίδι 206⁹⁰ ἀναφέρεται μεταφραζομένη ἰσπανιστὶ ἐκ τοῦ ἀραβικοῦ περικοπῆ τις ὡς προερχομένη ἐκ τοῦ βιογραφικοῦ λεξικοῦ τοῦ Ἰσπανοῦραβος Al Humaidi (ἀπέθ. 1064), εἰς ἣν περιγράφονται ἐν ἐκτάσει τὰ περὶ τῆς καταλήψεως τῆς Κρήτης. Δεδομένης τῆς πλήρους σιωπῆς ἐν προκειμένῳ τῶν ἄλλων ἀραβικῶν πηγῶν, πλὴν τῶν ὀλίγων γραμμῶν τοῦ Al Baladhouri⁹¹, ἡ περικοπῆ αὐτῆ ἦτο πολὺτιμος καὶ μοναδική. Ἐν αὐτῇ ἀναφέρονται κατ' ἀρχὴν αἱ δύο ἔκδοχαί περὶ

⁸⁸) Ἐννοεῖται ὅτι δὲν δύναται νὰ ἀποτελέσῃ ἐπιχείρημα ἐν προκειμένῳ ἡ διατύπωσις τοῦ Συνεχιστοῦ (75, 4), ὅτι ὁ Abu Hafs «τὴν ἐπὶ Κρήτην ἐστέλλετο εὐθυπορῶν», ἀφοῦ καὶ αὐτός, ὅπως καὶ ὁ Γενέσιος, θεωροῦν τοὺς Ἄραβας ἐρχομένους κατ' εὐθείαν ἐξ Ἰσπανίας.

⁸⁹) Βασ. Ψιλᾶκη, Ἱστορία τῆς Κρήτης ἀπὸ τῆς ἀπωτάτης ἀρχαιότητος μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, ἐν Χανίοις 1909, τ. Α', σ. 720, σημ. 2.

⁹⁰) Τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1844. Τὸ βιβλίον δὲν ἠδυνήθημεν νὰ εὐρωμεν εἰς τὰς βιβλιοθήκας τῶν Ἀθηνῶν εὐρομεν μόνον εἰς ἰδιωτικὴν βιβλιοθήκην τὴν γαλλικὴν μετάφρασιν τὴν ὁποίαν καὶ ἐχρησιμοποίησαμεν: *Histoire de la domination des Arabes et des Maures en Espagne et en Portugal depuis l' invasion de ces peuples jusqu' à leur expulsion définitive*, redigée sur l'histoire traduite de l' arabe en espagnol de M. Joseph Conde, par M. De Marliès, tome Ier, Paris 1825. Τὰς περὶ τῆς ἰσπανικῆς ἐκδόσεως πληροφορίας ἠρυσθημεν ἐκ τοῦ E. W. Brooks, *The Arab occupation of Crete*, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 438—441 καὶ ΒΑ, σ. 55, σημ. 3.

⁹¹) Πρβλ. ἄνωτέρω, σσμ. 40.

τῆς καταλήψεως, ἡ ἀποδιδομένη εἰς τὸν διδάσκαλον τοῦ Al Humaidi Abu Muhammad ibn Hazm καὶ ἡ ἀποδιδομένη εἰς τὸν Abu Said ibn Yunus, περὶ τῶν ὁποίων ἐγένετο λόγος ἀνωτέρω⁹², καὶ περαιτέρω ὡς δεύτερον μέρος τῆς αὐτῆς περικοπῆς ἀναφέρεται ἐκτενῆς ἀφήγησις τῶν περιστατικῶν τῆς καταλήψεως τῆς Κρήτης. Ἡ ἐν λόγῳ ἀφήγησις παρουσιάζει ἔκτυπον ὁμοιότητα μὲ τὰς ἀφηγήσεις τῶν βυζαντινῶν ἱστορικῶν, μὴ παραλειπομένου τοῦ ἐπεισοδίου τῆς καύσεως τῶν πλοίων, ὅπως ἀκριβῶς ἐμφανίζεται εἰς τὰς ἑλληνικὰς πηγὰς, οὐδὲ τοῦ ὑποτιθεμένου διαλόγου μεταξὺ τοῦ Abu Hafs καὶ τῶν ἐκπλήζτων πρὸ τῶν καιομένων πλοίων συμπατριωτῶν του. Τὰ μόνα νέα στοιχεῖα ἐν σχέσει πρὸς τὰς βυζαντινὰς ἀφηγήσεις, πλὴν ὀλίγων ἄνευ σημασίας λογοτεχνικῶν ἐξωραϊσμῶν, εἶναι ἡ μνεῖα τῆς Σούδας ἀντὶ τοῦ Χάρακος ὡς τόπου ἀποβάσεως καὶ ἡ ἐσφαλμένη ἐντόπισις τοῦ Χάνδακος εἰς τὴν ἀνατολικὴν Κρήτην⁹³. Ἡ σοβαρότης τοῦ συγγράμματος τοῦ J.-A. Conde, ἡ ὑποστήριξις τῆς ἐκδοχῆς περὶ ἀποβάσεως ἐν Σούδα ὑπὸ τῆς περικοπῆς τοῦ Al Humaidi, καὶ ἡ δυσεξήγητος ἀναφορὰ τῆς Σούδας ὑπὸ τοῦ Gibbon, συνετέλεσαν ὥστε νὰ υἱοθετηθῇ ἡ τοιαύτη ἐκδοχὴ ὑπὸ ἱστορικῶν τοῦ κύρους τῶν G. Finlay⁹⁴, A. Vassiliev⁹⁵ καὶ J. B. Bury⁹⁶.

Τὴν ὑποπτον ὄντως ὁμοιότητα τοῦ δευτέρου μέρους τῆς περικοπῆς τοῦ Al Humaidi πρὸς τὰς ἑλληνικὰς ἀφηγήσεις παρατήρησαν οἱ M. Amari⁹⁷ καὶ Ferd. Hirsch⁹⁸, ἐνῶ ὁ Vassiliev ἐπισημαίνων καὶ αὐτὸς τὴν περίεργον ὁμοιότητα παρατήρησεν ὅτι ἡ περικοπὴ αὐτὴ εἰς τὰς μεταφράσεις τοῦ βιβλίου τοῦ Conde παραλείπεται εἰς τὴν γαλλικὴν τοῦ ἔτους 1825 ὑπὸ De Marlès καὶ ἔχει συντηρηθῆ εἰς τὴν ἀγγλικὴν τοῦ ἔτους 1854 ὑπὸ Foster⁹⁹. Ὁ Bury εὐρίσκει τὴν τοιαύτην ὁμοιό-

⁹²) Πρβλ. ἀνωτέρω, σημ. 45 καὶ 46.

⁹³) E. W. Brooks, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 439.

⁹⁴) George Finlay, *History of the Byz. and Greek empires*, τ. I, Edinburg and London 1856, σ. 161, σημ. 1: The Saracens are said to have established themselves first at Suda. Ἐν καὶ οὐδὲν ἀναφέρει, πηγὴ του ἐν προκειμένῳ φαίνεται ὅτι εἶναι ὁ Gibbon.

⁹⁵) A. Vassiliev, *Vizantija i Araby*, S. Petersburg, 1900, τ. I, σ. 47, σημ. 3.

⁹⁶) J. B. Bury, *History of the Eastern Roman Empire*, London 1912, σ. 288, σημ. 3.

⁹⁷) M. Amari, *Storia dei Musulmani di Sicilia*, Firenze 1854, τ. I, σσ. 163 - 164.

⁹⁸) Ferd. Hirsch, *Byzantinische Studien*, Leipzig 1876, σσ. 135 - 136.

⁹⁹) A. Vassiliev, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 48, σημ. 2 [σ. 49] καὶ BA, σ. 55, σημ. 3.

τητα δυσεξήγητον καὶ ἐν τέλει τὴν ἀποδίδει εἰς κοινὴν κρητικὴν πηγὴν¹⁰⁰. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι οἱ Vassilien καὶ Burgy ἐνῶ φαίνονται διστάζοντες πρὸς τῆς ὁμοιότητος τῶν διηγήσεων ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν καὶσιν τῶν πλοίων, ἀποδέχονται ἄνευ δισταγμοῦ ἐκ τῆς ὡς ἄνω περικοπῆς τὴν ἀναφορὰν τῆς Σούδας ὡς τόπου ἀποβάσεως καὶ πρώτης ἐγκαταστάσεως τῶν Ἀράβων, ἅτε προφανῶς μὴ περιεχομένην εἰς τὰς ἑλληνικὰς πηγὰς. Ἐν τούτοις ἡ προβληματικὴ καὶ ἄνευ προηγουμένου τοιαύτη ὁμοιότης τῆς ἀραβικῆς περικοπῆς πρὸς τὰς βυζαντινὰς πηγὰς δὲν ἤγειρεν, ὡς ἔδει, ἰσχυρὰς ὑποψίας νοθείας καὶ πλαστότητος, μέχρῃς ὅτου ὁ E. W. Brooks, εἰς τὴν προμνημονευθεῖσαν μελέτην του, ἐξετάσας προσεκτικώτερον τὸ πρᾶγμα, ἀπέδειξεν ὅτι ὡς πρὸς τὸ ἐπίμαχον δεῦτερον τμήμα τῆς περικοπῆς πηγὴ τοῦ Conde δὲν εἶναι ὁ Al Humaidi ἀλλ' ὁ... Ἐδουάρδος Gibbon. Ἡ ἀπλὴ παράθεσις ὑπὸ τοῦ Brooks τοῦ ἀντιστοίχου τμήματος τῆς ἱστορίας τοῦ Gibbon καὶ τῆς δῆθεν περικοπῆς τοῦ Al Humaidi παρὰ τῷ Conde ἀρκεῖ διὰ νὰ πείσῃ τὸν ἀναγνώστην ὡς πρὸς τὴν ἄμεσον ἐξάρτησιν τῆς δευτέρας ἐκ τοῦ πρώτου. Ἀλλ' ὁ Brooks δὲν στηρίζει τὴν ἄποψίν του μόνον εἰς τὸ γεγονός τῆς ἐμφανοῦς ὁμοιότητος. Ὅσα στοιχεῖα ἀναφέρει περὶ αὐτῶν καθιστοῦν τὸ πρᾶγμα ἀνεπίδεκτον πάσης ἀμφισβήτησεως.

Κατὰ τὸν Brooks «ἐν μόνον χειρόγραφον τοῦ ἔργου τοῦ Al Humaidi εἶναι γνωστὸν ὅτι ὑπάρχει, καὶ εἰς τὸ σημεῖον ὅπου παραπέμπει ὁ Conde τοῦτο οὐδὲν περιέχει, τὸ ὅποιον νὰ μὴ εὑρίσκειται εἰς τὸ ἔργον τοῦ ἀντιγραφῆως καὶ συνεχιστοῦ τοῦ Al Humaidi, τοῦ Al Dhabbi (ἀπέθ. 1203), ἐκδοθὲν ὑπὸ τῶν Codera καὶ Ribera τῷ 1886 ἐξ ἐνὸς Ἑσχοριαλείου χειρογράφου, μόνου γνωστοῦ ὑπάρχοντος ἐν Ἑυρώπῃ [Bibliotheca Arabo-Hispana, tom. III] ...ἐπειδὴ ἀναφέρεται ὅτι, ὡς φαίνεται ἐκ τοῦ ἰδίου τοῦ προλόγου τοῦ Conde, οὗτος ἐγνώριζε τὸν Al Humaidi μόνον μέσω τοῦ Al Dhabbi [σ. XXVII] δυνάμεθα νὰ εἰμεθα πεπεισμένοι ὅτι τὸ εἰς τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Al Dhabbi [.....] ἔχοντες ὅλας τὰς πληροφορίας αἱ ὁποῖαι ἦσαν εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ Conde»¹⁰¹. Ἐν συνεχείᾳ ὁ Brooks παραθέτει ἐκ τοῦ Al Dhabbi τὸ περὶ τῆς Κρήτης ἀπόσπασμα καὶ ἐπισημαίνει ὀρισμένα δείγματα ἀνακριβειῶν καὶ σφαλμάτων εἰς τὴν ἰσπανικὴν ἀπόδοσίν του ὑπὸ τοῦ Conde. «Ὁ Conde συνεχίζει (τὴν ὡς ἄνω περικοπὴν) διὰ νὰ ἐπαναλάβῃ, παραπέμπων εἰς τὸν Al Humaidi, τὴν ἱστορίαν τῆς κατακτίσεως, σχεδὸν ὅπως ἐμφανίζεται αὕτη εἰς τοὺς Ἑλληνας συγγραφεῖς, τῶν μόνων μνημιῶν γεγονότων μὴ περιεχομένων εἰς αὐτοὺς οὐσῶν τῆς ἀναφορᾶς τῆς Σούδας ἀντὶ τοῦ Χάρακος ὡς τόπου ἀποβάσεως καὶ τῆς ἐντοπίσεως τοῦ Χάνδακος εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς νήσου· ἀμφότερα ταῦτα, καθὼς καὶ τινὰ λογοτεχνικὰ διανθίσματα δύνανται ἐπίσης νὰ εὑρεθῶν καὶ εἰς τὸν Gibbon, ἐνῶ οὐδεμίαν λεπτομέρεια τῶν ἑλληνικῶν πηγῶν ἢ ὁποῖα διατηρεῖται ὑπὸ τοῦ Conde δὲν ἀπουσιάζει ἀπὸ τὸν Gibbon καὶ ἀμφότεροι οἱ συγγραφεῖς, ἐνῶ κατὰ τὰ ἄλλα ἀκολουθοῦν τὸν Γενέσιον, παρεμβάλλουν τὸν ὑ-

¹⁰⁰) J. B. Burgy, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 238.

¹⁰¹) E. W. Brooks, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 438.

παινιγμὸν περὶ τῶν μελλόντων τέκνων ἐκ τοῦ Συνεχιστοῦ»¹⁰². Ἀκολουθεῖ ἡ παράθεσις τῶν δύο κειμένων, σημειουμένων τῶν ἐκφράσεων, αἱ ὁποῖαι δὲν ἀπαντοῦν εἰς τὰ ἑλληνικὰ κείμενα καὶ εἶναι κοιναὶ εἰς τοὺς Gibbon καὶ Conde. Καὶ ὁ Brooks καταλήγει «Ἡ πηγὴ εἰς ἣν παραπέμπει ὁ Conde ἀποδεικνύεται κατὰ ταῦτα ὅτι δὲν εἶναι παλαιὸς Ἀραβὶ συγγραφεὺς, ἀλλ' Ἄγγλος τοῦ 18ου αἰῶνος καὶ ἡ προβολὴ τοῦ Al Humaidi ὡς πηγῆς ἄλλου τινὸς πέραν τοῦ γεγονότος τῆς κατακτίσεως καὶ τῆς προσωπικότητος τοῦ κατακτητοῦ πρέπει νὰ ἐξυφανισθῇ ἐκ τῆς ἱστορίας. Ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται ἀδύνατον νὰ ἀπαλλάξῃ τις τὸν Conde ἐκ τῆς κατηγορίας τῆς ἀπάτης, ἀλλὰ τοιαύτη κατηγορία δὲν πρέπει νὰ ἀποδοθῇ, ἐὰν ἄλλη τις ἐρμηνεῖα εἶναι δυνατὴ, καί, ὅταν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὰς δυσκολίας ὑπὸ τὰς ὁποίας ἐγράφη τὸ ἔργον του [πρβλ. P. de Gayangos, Hist. of the Mohamm. Dynasties in Spain, I, σ. XI], νομίζω ὅτι δυνατόν ἐστὶ νὰ πιστεύσωμεν ὅτι συγκεντρῶν τὴν ἴλην διὰ τὴν ἱστορίαν του, μὴ δυνηθεὶς νὰ εἴρῃ ἀραβικὴν τινα ἀφήγησιν τῆς κατακτίσεως, ἔγραψε τὴν παράφρασιν τοῦ Gibbon ὑπὸ τὴν περικοπὴν τοῦ Al Dhabbi καί, ὅτε συντελεῖ τὰ σχέδια τοῦ ἔργου του, ἐλησιμόνησε τὴν πηγὴν του καὶ ἐφαντάσθη ὅτι ἀπετέλει αὕτη μέρος τῆς περικοπῆς»¹⁰³.

Ἐπεμείνουμεν ἰδιαίτερος εἰς τὴν παράθεσιν τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Brooks διὰ νὰ δειχθῇ ἡ στερεότης τῶν ἀπόψεών του. Φαίνεται λοιπὸν περιεργος ἡ ἐπιφύλαξις τῶν H. Grégoire καὶ M. Canard, εἰς τὴν γαλλικὴν ἔκδοσιν τοῦ βιβλίου τοῦ Vassiliev, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀποδοχὴν τῆς ἀπόψεως τοῦ Brooks, καὶ ἡ προσπάθεια πρὸς νέαν ἐρμηνεῖαν τῆς ὁμοιότητος τῶν ἑλληνικῶν ἀφηγήσεων πρὸς τὴν δῆθεν ἀραβικὴν παρὰ Conde. Ἴδου τί γράφουν: «Mais on sait aujourd' hui que Conde n'est pas sûr, et qu' il a «triqué» la version prétendue arabe des événements en la contaminant avec les récits byzantins. Ainsi s' explique la ressemblance trop frappante entre les deux versions, qui faisait émettre à Bury l' hypothèse d' une source arabe commune». Περαιτέρω ἀναφέρεται γνώμη τοῦ Ἰταλοῦ ἀραβολόγου Nalino ἐπὶ τοῦ θέματος: «Le silence complet de tous les auteurs arabes édités jusqu' ici et ce que nous savons des procédés de Conde, dont il faut toujours se défier, portent à soupçonner que Conde a tiré l' anecdote des traductions latines des chroniqueurs byzantins, en l' attribuant par mégarde à l' auteur arabe», γνώμη προφανῶς ἐκφρασθεῖσα ἐν ἀγνοίᾳ τῆς μελέτης τοῦ Brooks. Κατωτέρω παρατίθεται ἕτερον γνώμη τοῦ M. Canard, μὴ ἀποδεχομένου τὴν ἐξήγησιν τοῦ Brooks, καὶ πιστεύοντος ὅτι εἶναι δυνατὸν ἡ ἀφήγησις παρὰ Conde νὰ ἀνήκῃ εἰς Ἀραβὰ συγγραφεῖα. Κατὰ τὴν ἡμετέραν γνώμην καὶ μετὰ τὰ ἀδιάσειστα ἐπιχειρήματα τοῦ Brooks δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐυσταθῆσῃ τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Canard: «car... le passage qui précède

¹⁰²) Ἀ ὕ τ ὄ θ ι, σ. 439.

¹⁰³) Ἀ ὕ τ ὄ θ ι, σ. 440.

celui-là, dans Conde, sur Abu Hafis est extrait d'un écrivain arabe!»¹⁰⁴.

Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον προκαλεῖ ἐντύπωσιν εἶναι ὅτι εἰς τὴν γαλλικὴν ἔκδοσιν τοῦ βιβλίου τοῦ Vassilien οἱ ἔκδοται, ἐνῶ φαίνονται, κατὰ τὰ ἀνωτέρω, διατάζοντες ὡς πρὸς τὴν γνησιότητα τῆς ἐπιβεβαιώσεως τοῦ ἄλλως μυθώδους ἐπεισοδίου τῆς καύσεως τῶν πλοίων ὑπὸ τῆς περικοπῆς τοῦ Al Humaidi παρὰ Conde, ἀποδέχονται καὶ αὐτοὶ ἄνευ δισταγμοῦ τὴν πληροφορίαν περὶ ἀποβάσεως εἰς Σούδαν, ἂν καὶ αὕτη ἀποτελεῖ ὡσαύτως μέρος τοῦ αὐτοῦ ἐπιμάχου δευτέρου τμήματος τῆς αὐτῆς περικοπῆς¹⁰⁵.

Καὶ ἐγείρεται τώρα τὸ ἐρώτημα: ποῦ εὔρεν ὁ Gibbon καὶ ἀναφέρει τὴν Σούδαν; Ὁ Brooks δηλώνει ὅτι ἀγνοεῖ ποῦ εὔρεν ὁ Gibbon τὴν ταύτισιν αὐτὴν τοῦ Χάρακος τῶν ἑλληνικῶν πηγῶν πρὸς τὴν Σούδαν καὶ παρατηρεῖ ὅτι αἱ δύο αὐταὶ λέξεις ἔχουν τὴν αὐτὴν σημασίαν¹⁰⁶. Τοῦτο παρατήρησεν ἤδη ὁ Βασ. Ψιλᾶκης¹⁰⁷, ἀποδέχεται δὲ ὁ Ἰωάννης Παπαδόπουλος¹⁰⁸. Διὰ τὴν σημασίαν τῶν λέξεων χάραξ καὶ σοῦδα, λέξεων τῆς στρατιωτικῆς ὀρολογίας τῶν Βυζαντινῶν, ὑπάρχουν αἱ πραγματεῖαι τῶν Dölger, Grégoire, Maas, Lammert, Dain καὶ Mercati, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς συζητήσεως περὶ τὸν τίτλον τοῦ Λεξικοῦ τῆς Σούδας, αἱ ὁποῖαι καὶ ἐξαντλοῦν τὸ θέμα ἔν σχέσει ὅμως μὲ τὴν συγκεκριμένην ὑπὸ συζήτησιν περιπτώσιν πιστεύομεν ὅτι εἶναι ἀπαράδεκτον μεθοδολογικῶς νὰ ταυτίζωνται δύο τοπωνύμια, ἐπειδὴ ἔχουν ἐννοιολογικὴν συνάφειαν.

Τὸ ἐρώτημα λοιπὸν παραμένει: ποῦ εὔρεν ὁ Gibbon καὶ ἀναφέρει τὴν Σούδαν; Εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ διαπρεπὴς ἱστορικὸς δὲν ἐγνώριζε τὴν ἀραβικὴν, ἀποκλείεται ἐπομένως ἡ περὶ Σούδας πληροφορία νὰ ἠντλήθη ἐξ ἀραβικῶν πηγῶν, τῶν ὁποίων ἄλλωστε, καθ' ἣν ἐποχὴν ἔγραφεν ὁ Gibbon ἐλάχισται ἔκδόσεις καὶ μεταφράσεις ὑπῆρχον ἔξ ἄλλου οὐδαμοῦ τοῦ βιβλίου του φαίνεται νὰ ἠντλή ἔξ ἀραβικῶν πηγῶν

¹⁰⁴) ΒΑ, σ. 55, σημ. 3.

¹⁰⁵) Αὐτόθι, σ. 55, σημ. 2.

¹⁰⁶) Ε. W. Brooks, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 440, σημ. 54.

¹⁰⁷) Βασ. Ψιλᾶκη, ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 717 - 718, περὶ τῶν ἀραβικῶν ἐπιδρομῶν τῶν μέσων τοῦ Ζ' αἰῶνος: «πραιωθέντες δὲ εἰς τὴν νῆσον κατέσχον πρῶτον τὴν Σούδαν (κατὰ τὴν ἐπὶ τοῦ Ἀκρωτηρίου νῦν λεγομένην Χώραν, πάλαι δὲ Μινῶαν), τὴν ὁποίαν οἱ εἰρημένοι ἱστορικοὶ ὀνομάζουσι Χάρακα, διότι Χάραξ καὶ Σούδα λαμβάνονται ὑπ' αὐτῶν συνωνύμως, ἀλλ' ἐν ταῦτῳ σημαίνουσι καὶ ὠχυρωμένον μέρος». Εἰς τὰ ἀνωτέρω ὑπάρχει ἰκανὴ σύγχυσις.

¹⁰⁸) Ἰωάν. Παπαδοπούλου, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 61.

καὶ κυρίως στηρίζεται εἰς τὰς ἐκδεδομένας κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ βυζαντινῆς πηγᾶς. Τὸ πρόβλημα τῆς προελεύσεως τῆς μνείας τῆς Σούδας παρὰ Gibbon θὰ ἦτο ἄλυτον, ἐὰν δὲν παρείχεν ὁ ἴδιος ὑπαινιγμὸν τινα, ἐκ τοῦ ὁποίου ὀδηγοῦμενοι νομίζομεν ὅτι εὗρομεν τὴν πηγὴν τῆς ἀναφορᾶς αὐτῆς.

Ἄγγλος ἱστορικὸς ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς ἐξετάσεως τῆς ἀραβικῆς κατακτίσεως τῆς Κρήτης γράφει ἐν ὑποσημειώσει: «The authors from whom I have learned most of the ancient and modern state of Crete are Belon (Observations, etc., c. 3–20, Paris 1555), Tournefort (Voyage du Levant, tom. I, lettre ii et iii), and Meursius (CRETA, in his works, tom. iii, p. 345–544)»¹⁰⁹. Εἰς τὸ βιβλίον τοῦ πρώτου ἐκ τῶν συγγραφέων ἐκ τῶν ὁποίων ἀντλεῖ ὁ Gibbon τὰς πληροφορίας του περὶ Κρήτης, τοῦ Γάλλου φυσιοδίφου καὶ βοτανολόγου Pierre Belon du Mans, ἐπισκεφθέντος τὴν Κρήτην ἐν ἔτει 1548, ὑπάρχει περικοπὴ τις ἡ ὁποία πιστεύομεν ὅτι ὠδήγησε τὸν Gibbon νὰ γράψῃ περὶ τῆς Σούδας. Ἡ σχετικὴ περικοπὴ εὗρισκεται εἰς τὸ πέμπτον κεφάλαιον: Observations des principaulx lieux de l'Isle de Crete, καὶ εἰς τὰς σελίδας 6 καὶ 7 τοῦ βιβλίου: Les observations de plusieurs singularitez et choses memorables, trouvées en Grece, Asie, Iudée, Egypte, Arabie et autres pays estranges, redigées en trois livres par Pierre Belon du Mans, reveuz de nouveau et augmentez de figures. A monseigneur le Cardinal de Tournon, ἐκδοθέντος ἐν Παρισίοις ἐν ἔτει 1555, ἔχει δὲ ὡς ἑξῆς:

«Mais hors de susdictes villes, les ports sont fort rares, par la coste: et ce qu' il y en a sont moult estoignez des villes, desquelz n'en scavons en toute l'isle un bon, sinon un seul nom mé la Sude, qui est par le derriere de la ville de la Canée: et est celuy ou les galeres de Barberousse aborderent en prenant terre en l'isle, à la dernière guerre du Turc contre les Venitiens».

Ἡ περικοπὴ αὕτῃ ἀναφέρεται βεβαίως εἰς τὴν τελευταίαν ἐπιδρομὴν ἐναντίον τῆς Κρήτης τοῦ περιφήμου πειρατοῦ Χαϊρεντίν Μπαρμπαρόσσα, τοῦ Barberousse τοῦ Belon, κατὰ τὸ ἔτος 1538¹¹⁰. Ὁ Gibbon

¹⁰⁹) Ed. Gibbon, ἐνθ' ἄνωτ., τ. VI, σ. 37, σημ. 93.

¹¹⁰) Πρβλ. προχείρως G. Finlay, Ἱστορία τῆς Τουρκοκρατίας καὶ Ἐνετοκρατίας στὴν Ἑλλάδα (μτφ. Μίλτου Γαρίδη, ἐπιμέλεια Τάσου Βουρνᾶ), Ἀθήνα 1958, σ. 101. William Miller, Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας στὴν Ἑλλάδα (μτφ. Ἀγγέλου Φουριώτη), Ἀθήνα 1960, σσ. 580, 636, 690 κ.έ., καὶ Gareth Morgan, Cretan Poetry: Sources and inspiration, Κρητικὰ Χρονικά, τ. ΙΔ' (1960), σ. 17, σημ. 25, ὄπου καὶ βιβλιογραφία.

ὅμως, εἴτε ἐξ ἀβλεψίας καὶ προχείρου ἀναγνώσεως ἐνόμισεν ὅτι οἱ ἀναφερόμενοι ὑπὸ τοῦ Belon Ἀλγερίνοι πειραταὶ τοῦ Μπαρμπυρόσσα ἦσαν οἱ πρὸ ἐπτὰ αἰώνων καταλαβόντες τὴν Κρήτην Ἀραβες, εἴτε ἐθεώρησε παραδόξως ὅτι ὁ ἀναφερόμενος κόλπος τῆς Σούδας ἦτο ὁ συνήθης τόπος ἀποβάσεως πειρατῶν καὶ ἐπιδρομῶν ἐν τῇ νήσῳ.

Κατὰ ταῦτα ἀποδεικνύεται, πιστεύομεν, ὅτι ἡ μνεία τῆς Σούδας ὀφείλεται εἰς πλάνην τοῦ Gibbon, ἡ ὁποία διὰ τῆς δῆθεν περικοπῆς τοῦ Al Humaidi παρὰ Conde ἐπεκράτησε καὶ συνεπῶς ἡ τοιαύτη ἀποψις πρέπει νὰ ἐκβληθῇ ἐκ τῶν ἱστορικῶν βιβλίων.

Ἐφ' ὅσον λοιπὸν εἶναι ψευδὲς ὅτι ἡ ἀπόβασις ἐγένετο εἰς Σούδα, ποῦ ἐγένετο; Ποῦ εὐρίσκεται τὸ ἀκρωτήριο Χάραξ τὸ ἀναφερόμενον, καθ' ἃ εἶπομεν ἀνωτέρω, ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν πηγῶν ὡς τόπος ἀποβάσεως τοῦ Abu Hafs;

Ὡς προείπομεν, φαίνεται ἐντελῶς ἀπίθανον νὰ μὴ ἀπεβιβάσθῃ εἰς τὰ νότια παράλια τῆς Κρήτης ὁ Abu Hafs. Ἐκεῖ κάπου λοιπὸν πρέπει νὰ ἀναζητήσωμεν τὸ ἀκρωτήριο τοῦ Χάρακος. Πιθανωτέρα ἐν προκειμένῳ φαίνεται ἡ ἀποψις τοῦ Γ. Α. Σήφακα: «τὸ ἀκρωτήριο τοῦτο τοῦ Χάρακα, πρὸς ὃ ἐπλησίαζεν ὁ Ὅμαρ εἶναι τὸ Λίθινο, ἐκεῖθεν τοῦ ὁποίου ἀπλοῦται ὁ ἀνοικτὸς κόλπος τῶν Ματάλλων, ἔνθα τὸ ἐπίνειον τῆς τότε πρωτεύουσος Γόρτυνος, καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ὁποίου εἶναι πράγματι τὸ χωρίον Χάρακας»¹¹¹. Τὸ ἀκρωτήριο Λίθινον εἰς τὸ ΝΑ ἄκρον τοῦ κόλπου τῆς Μεσαρᾶς πιστεύομεν καὶ ἡμεῖς ὅτι εἶναι τὸ ἀκρωτήριο Χάραξ τῶν βυζαντινῶν πηγῶν καὶ ὁ ἀνοικτὸς κόλπος τῆς Μεσαρᾶς ὁ τόπος, ὅπου ἐγένετο ἡ ἀπόβασις τῶν Ἀράβων. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀποψιν τοῦ Γ. Σήφακα ὅτι ὁ Χάραξ οὕτως δύναται νὰ ἔχῃ σχέσιν πρὸς τὸ σημερινὸν χωρίον Χάρακας τῆς ἐπαρχίας Μονοφατισίου¹¹², πρέπει νὰ λεχθῇ ὅτι αὕτη παρουσιάζει δυσχερείας, δεδομένου ὅτι τὸ χωρίον ἀσφαλῆστατα ὀφείλει τὸ ὄνομά του εἰς τὸν τεράστιον βράχον, τὸ Χαράκι¹¹³, ὁ ὁποῖος ὀρθοῦται εἰς τὸ μέσον του. Ἄλλωστε ὁ σημερινὸς Χάρακας χωρίζεται ἀπὸ τὴν θάλασσαν ὑπὸ τῆς δυσβάτου ὀροσειρᾶς τῶν Ἀστερουσιῶν, τοῦ Κόφινα, καὶ αἱ ἄκται εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν εἶναι λίαν βραχώδεις καὶ ἀλίμενοι. Πάντως ἀξίζει νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ Κόφινος ἀναφέρεται εἰς τοὺς χρη-

¹¹¹) Γ. Α. Σήφακα, Ἡ ὑπὸ τῶν Ἀράβων κατάκτησις τῆς Κρήτης, ΕΕΚΣ, τ. Β' (1939), σ. 65.

¹¹²) Αὐτόθι, σσ. 65, 68.

¹¹³) Χαράκι, ὡς γνωστὸν, σημαίνει εἰς τὴν κρητικὴν διάλεκτον τὸν ὑπερμεγέθη βράχον.

μοὺς περὶ Κρήτης, κείμενα γεγραμμένα *post eventum*, ἀλλὰ τῶν ὁποίων ὁ πυρὴν ἔχει ἀναμφισβήτητον παλαιότητα ¹¹⁴.

Δὲν πρέπει νὰ μείνη ἀμνημόνευτος σχετική μὲ τὸ θέμα πληροφορία τοῦ Βασ. Ψιλᾶκη: «Ὁ Ἀπόχαψις ἐξέπλευσεν κατευθυνόμενος εἰς Κρήτην, προσωρμίσθη δὲ εἰς τὸν τῆς Βιάννου ἢ Σύμης ὄρμον, τὸν τῆς Ψαρῆς Φοράδας λεγόμενον, πρὸς δυσμὰς τοῦ ὁποίου ἐκβάλλει τὸ ποτάμιον ὁ Μπλάβος Ποταμός» ¹¹⁵. Ἀσφαλῶς πρόκειται περὶ τοπικῆς παραδόσεως, ἀγνώστου ἄλλοθεν, καθ' ὅσον γνωρίζομεν, ὁ δὲ Ψιλᾶκης οὐδεμίαν διευκρίνησιν παρέχει ὡς πρὸς τὴν πηγὴν τῆς τοιαύτης πληροφορίας του. Κατ' ἀρχὴν βεβαίως πρέπει νὰ λεχθῆ ὅτι οὐδεμία δυσχέρεια ὑπάρχει διὰ νὰ γίνῃ δεκτὸν ὅτι ἡ παράδοσις αὐτὴ ἀπηχεῖ τὴν πραγματικότητα καὶ ὅτι ὄντως ἡ ἀπόβασις τῶν Ἀράβων ἐγένετο εἰς τὸν εὐρύχωρον ὄρμον τῆς Ψαρῆς Φοράδας παρὰ τὰ χωρία τῆς ἐπαρχίας Βιάννου Καλάμι καὶ Συκολόγος. Ἐχομεν τὴν ὑπόνοιαν ὅμως ὅτι ἡ τοιαύτη παράδοσις ἐδημιουργήθη πολὺ μεταγενέστερον καὶ ἐξ αἰτίας τῆς εἰς τὸν πρόσφορον τοῦτον ὄρμον ἀποβάσεως πειρατῶν κατὰ τὴν περίοδον τῆς Ἐνετοκρατίας καὶ τῆς χρήσεώς του κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν ¹¹⁶.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐξάγονται τὰ ἐξῆς συμπεράσματα: 1) Ἡ ἀπόβασις τῶν Ἀράβων δὲν ἐγένετο εἰς τὸν κόλπον τῆς Σούδας καὶ ἡ σχετικὴ πληροφορία ὀφείλεται εἰς σειρὰν πλανῶν, 2) Αὕτη πιθανώτατα ἔλαβε χώραν εἰς τὰ νότια παράλια τῆς νήσου, καὶ 3) ὁ καταλληλότερος τόπος φαίνεται νὰ εἶναι ὁ κόλπος τῆς Μεσαρᾶς μὲ τοὺς πολλοὺς εὐρεῖς ὄρμους, εἰς τὸ ΝΑ ἄκρον τοῦ ὁποίου εὐρίσκεται τὸ ἀκρωτήριο Λίθινον, καθ' ἡμᾶς τὸ ἀκρωτήριο Χάραξ τῶν βυζαντινῶν πηγῶν.

¹¹⁴) Πρβλ. τοὺς χρησιμοὺς περὶ Κρήτης εἰς τὸ Χρησιμολόγιον τοῦ Παΐσιου Λιγαρίδου: Βασ. Λαοὺρδα, Κρητικὰ παλαιογραφικὰ 18. Ὁ Παΐσιος Λιγαρίδης καὶ οἱ περὶ Κρήτης Χρησιμοί, Κρητικὰ Χρονικά, τ. 5' (1952), σ. 208.

¹¹⁵) Βασ. Ψιλᾶκη, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 718, καὶ κατωτέρω σ. 720, σημ. 2: «[Οἱ Σαρακηνοὶ]...ἐποιοῦντο τὰς ἀποβάσεις εἰς Κρήτην ἐκ τῶν μεσημβρινῶν ἀκτῶν (τῆς νῦν Ψαρῆς Φοράδας ἢ τῶν Καλῶν Λιμένων ἢ καὶ τῶν Ματάλλων) μᾶλλον ἢ ἀπὸ βορρᾶ...». Ταῦτα ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ Γ. Α. Σήφρακας, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 65.

¹¹⁶) Πρβλ. π. χ. Ἰωάννου Ἐμμ. Νουχάκη, Κρητικὴ χωρογραφία, ἐν Ἀθήναις 1903, σ. 87 περὶ τοῦ ὄρμου τῆς Ψαρῆς Φοράδας, ἱστορικοῦ καταστάτος «ἐκ τῶν ἐν αὐτῷ ἀποβιβάσεων τροφῶν καὶ ἄλλων ἐπιτηδεῶν κατὰ τὰς διαφόρους Κρητικὰς ἐπαναστάσεις».

ΣΥΖΗΤΗΣΙΣ

Ν. Β. Τωμαδάκης: Ἡ ἀνακοίνωσις τοῦ ἀγαπητοῦ μου μθητοῦ διδάκτορος κ. Παναγιωτάκη εἶναι ὄντως σημαντικὴ καὶ εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ κ. Παναγιωτάκης εἶναι βαθύτατα εἰσηγγμένος εἰς τὸ θέμα, ἢ σημερινὴ διαπραγματεύσεις τοῦ ὁποίου ἔγινε κατὰ τρόπον μεθοδολογικῶς ἄριστον. Θά μοῦ ἐπιτρέψῃ ὅμως νὰ προβῶ εἰς μερικὰς οὐσιώδεις κατ' ἐμὲ παρατηρήσεις.

Πρῶτον, ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς εἰκονομαχίας. Τὰ γραφόμενα ὑπὸ τοῦ Λαοῦδα ἀφοροῦν τοὺς Κρητὰς τοὺς ἐγκατεστημένους ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὅπου πάντοτε πρέπει νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι ὑπῆρχεν ἰσχυρὰ Κρητικὴ παροικία. Αἱ εἰδήσεις ἀπὸ τὸν βίον τοῦ Στεφάνου τοῦ Νεωτέρου αἰ σχετικαὶ μὲ τὴν Κρήτην, αἱ ὁποῖαι εἶναι ἔμμεσοι, δὲν ἐπαρκοῦν διὰ νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὑπῆρχεν ἐκκλησιαστικὴ διάστασις μεταξὺ τῆς Κρήτης καὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Οὐδεμία ἀπολύτως μαρτυρία δύναται νὰ θεμελιώσῃ τὴν θεωρίαν ὅτι ὑπῆρχε διαφορὰ ἐκκλησιαστικῆς ἀντίληψεως μεταξὺ Κωνσταντινουπόλεως καὶ Κρήτης. Ἐπομένως, ἢ θεμελιώσις ἐπὶ τοιαύτης προϋποθέσεως τῆς θεωρίας ὅτι ἡ εἰκονομαχικὴ ἀντίληψις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἠδύνατο νὰ στρέψῃ τοὺς Κρητὰς πρὸς τοὺς Ἀραβὰς ὡς πρὸς σωτήρας, εἶναι κατ' ἐμὲ τοῦλάχιστον περιεργός. Ἀληθὴ ἢ ἀπόβασις ἔγινεν ἀσφαλῶς κατὰ τρόπον βίαιον καὶ μὴ ἀρέσκοντα εἰς τὸν πληθυσμόν.

᾿Ωμιλήσατε διὰ τὴν περὶ ἔθνικισμοῦ ἀντίληψιν τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, θέμα, τὸ ὁποῖον, ἐὰν ἐπεξετεινόμεν, θά ἔπρεπε νὰ ἀπασχολήσῃ τὸ Συνέδριον ἐπὶ πολλὴν ὥραν. Ἡ ἀποψὶς σας αὐτὴ κατ' ἐμὲ εἶναι ἐσφαλμένη. Δὲν εἶναι ἀπλῶς ἡ θρησκευτικὴ διαφορὰ ἢ χωρίζουσα τοὺς λαοὺς τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ὄχι μόνον ὡς πρὸς τοὺς Ἀραβὰς, οἱ ὁποῖοι εἶναι ἔθνη καὶ ἀλλόγλωσσοι, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τοὺς Ἀντικατοῦς ὑπάρχει μία φυλετικὴ διάκρισις καὶ δὴ κατὰ τὸν Θ' καὶ Γ' αἰῶνα. Ἐγὼ τοῦλάχιστον δὲν δύναμαι νὰ δεχθῶ τὴν ἄποψιν ὅτι ἦτο δυνατόν οἱ Ἀραβες νὰ γίνον ἐστὼ καὶ ἀνεκτοί, ὡς μέλλοντες νὰ ἀντικαταστήσουν τοὺς διώκτας τῶν εἰκότων βυζαντινούς.

Κατόπιν ὡς πρὸς τὰς πηγὰς, θά μοῦ ἐπιτρέψετε νὰ παρατηρήσω, ὅτι ὁ Σφραντζῆς εἶναι δυνατόν νὰ ἀναφέρῃ μίαν πληροφορίαν διὰ τὴν ἀπόβασιν, περὶ τῆς ὁποίας ὠμιλήσατε. Τὸ τοπωνύμιον Ἀλμυρὸς μὲ τί τὸ ταυτίζετε;

Ν. Μ. Παναγιωτάκης: Μὲ τὸν Ἀλμυρὸν ποταμὸν παρὰ τὸν Χάνδακα. Ἐξ ἄλλου ἢ ἀπόστασις τῶν εἴκοσι σταδίων συμφωνεῖ πρὸς τὴν ταύτισιν αὐτὴν.

Ν. Β. Τωμαδάκης: Τοῦτο εἶναι τὸ μόνον στοιχεῖον—τὸ τοπωνύμιον καὶ ἡ ἀπόστασις—, τὸ ὁποῖον δύναται νὰ ἐπαληθεύσῃ τὸ χωρίον τοῦτο. Ἀλλὰ ἐγὼ διάκειμαι πάντοτε ἐπιφυλακτικῶς ὡς πρὸς τὸν Σφραντζῆν. Σὰς ὑπενομιζῶ, ὅτι μία κατάληψις τῆς Κρήτης θά ἐσήμανε βασικῶς δύο τινὰ, τὴν κατάλυσιν τῆς πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς ἀρχῆς, ἢ ὁποία συμπίπτει εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ στρατηγοῦ τοῦ θέματος. Ἐάν, λοιπόν, κατελήφθη ἢ Κρήτη τὸ 824 ἢ τὸ 826 ἢ τὸ 828, αὐτὸ πρέπει νὰ σημαίη ὅτι κατελύθη ἢ ἀρχὴ τοῦ στρατηγοῦ. Διότι ὁ στρατηγὸς εἶναι καὶ ἡ πολιτικὴ καὶ ἡ στρατιωτικὴ ἀρχὴ καὶ παρεπόμενα τοῦ στρατηγοῦ, τοῦ θεματοῦρχου, εἶναι αἱ δικαστικαὶ ἐξουσίαι καὶ αἱ οικονομικαὶ καὶ φορολογικαὶ ὑπηρεσίαι τοῦ

Κράτους. Ἐπομένως, ὅ,τι ἀπέμεινε δὲν εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθῆ ὅτι εἶναι ἐξηρημαμένον διοικητικῶς ἀπὸ τὸ Βυζάντιον, στρατιωτικῶς καὶ πολιτικῶς.

Τὸ αὐτὸ θὰ μοῦ ἐπιτρέψετε νὰ νομίζω καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀρχήν. Μαρτυρία ἄλλη ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὑπόθεσιν αὐτὴν περὶ τοῦ Βασιλείου τοῦ πρώτου (ἐγὼ ἔχω, ὡς γνωρίζετε, ἄλλην ἀντίληψιν διατυπώσει, ὅτι αὐτὸς ἦτο τιτουλάριος), ὅτι ὑπῆρχεν ἐκκλησιαστικὴ ἀρχὴ κατὰ τὴν περιόδον αὐτὴν τῆς Κρήτης, καθ' ὅσον ἔχω ἐξετάσει ἐγὼ καὶ ὁ κ. Κονιδάρης καὶ ἄλλοι μελετηταί, δὲν ὑπάρχει. Ἐπομένως, δὲν νομίζω ὅτι ὑπῆρξεν ἐν Κρήτῃ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχὴ μετὰ τὸ 824-26, ἐκτὸς κατ' ἀνοχὴν ἐὰν ἔμειναν ἱερωμένοι. Πάντως οὐδεὶς εἶναι μεμαρτυρημένος ἐν Κρήτῃ.

Τί σημαίνουν αὐταὶ αἱ ἀναγραφαὶ εἰς τὰ Τακτικά; Τὸ γνωρίζετε ἐσεῖς κάλλιον ἐμοῦ, ὅτι δὲν ἦτο δυνατόν οἱ συντάσσοντες τὰ Τακτικά νὰ παρατηθοῦν τῆς ἀναγραφῆς ἐπαρχιῶν, αἱ ὁποῖαι ὑπῆρξαν εἰς τὸ Βυζαντινὸν Κράτος, ὅπως ἡμεῖς σήμερον ἐκδίδομεν χάρτας, εἰς τοὺς ὁποίους προσθέτομεν ἐπαρχίας, τὰς ὁποίας δὲν κατέχομεν, ἀλλὰ τὰς ὁποίας θεωροῦμεν Ἑλληνικάς.

Ἡ ἀποψις ὅτι ἡ κατάληψις διὰ τῶσων ὀλίγων δυνάμεων ἔγινεν εἰς ὄχι σύντομον χρόνον εἶναι ἀξιόλογος καὶ πρέπει πάντοτε νὰ ἐξετάζεται ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰς μαρτυρίας ὅτι δὲν ἠλώθησαν εὐθὺς τουλάχιστον ἐξ ἀρχῆς ὠρισμένοι πόλεις τῆς Κρήτης—ἡ Γόρτυς καὶ ἡ Κυδωνία, δύο ἢ μία, ἀναλόγως τῶν μαρτυριῶν, αἱ ὁποῖαι ὑπάρχουν. Ἄλλ' ἀπὸ τοῦ σημείου αὐτοῦ εἰς τὸ νὰ προχωρήσωμεν νὰ καθορίσωμεν τὸν πιθανὸν χρόνον, καθ' ὃν συνετελέσθη ἡ κατάληψις, μοῦ φαίνεται ὅτι δὲν εἴμεθα ἀκόμη ὠριμοὶ οὔτε ἀπὸ τὰς ὑπαρχούσας ἑλληνικὰς πηγὰς νὰ προβῶμεν εἰς τοιοῦτον καθορισμόν, οὔτε, καθ' ὅσον ἀντελήφθη, καὶ ἀπὸ τὰς ἀραβικὰς πηγὰς, ἐκτὸς ἐὰν ἄλλος εἰδικώτερος ἐμοῦ ἔχη νὰ εἴπῃ ἄλλο τι.

- Α. Φ υ τ ρ ά κ η ς : Ὅσα ὁ κ. Παναγιωτάκης ἀνέφερε περὶ χρονολογιῶν, συνθηκῶν καταλήψεως καὶ λοιπὰ εἶναι βεβαιωμένα καὶ ἠλεγμένα πολὺ ὀρθῶς. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα, ἐγὼ νομίζω ὅτι δὲν γνωρίζομεν νὰ ὑπῆρξεν ἐκκλησιαστικὴ διάστασις μετὰ τὴν Κρήτης καὶ Κωνσταντινουπόλεως. Ἐὰν ὑπῆρχε, καὶ μάλιστα εἰς αὐτὴν τὴν ἔκτασιν, ἀσφαλῶς θὰ εἶχομεν περισσοτέρας πηγὰς. Δεύτερον, καλλιιεργεῖται μία ἀντίληψις κατὰ ἓνα τρόπον ὑπερβολικόν ὅτι ὑπῆρχε μία πολὺ χαλαρὰ εἰς τὸ Βυζάντιον ἐθνικὴ ἀντίληψις. Ἰδιαιτέρως τώρα τελευταίως καλλιιεργεῖται περισσότερο. Δὲν νομίζω ὅτι οἱ Κρήτες θὰ ἐδέχοντο τοὺς Ἀραβὰς διὰ νὰ ἐκδικηθοῦν τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἢ ὁποία ἐφῆρτο με μίαν εὐνοίαν πρὸς τοὺς ἐκονομάχους. Ἄλλωστε διὰ τὴν ἀντιμετωπιζομένην ὀρθῶς τὸ θέμα ἠμποροῦμεν νὰ ἑαντλήσωμεν ἐπιχειρήματα καὶ ἀπὸ τοὺς προηγουμένους αἰῶνας. Βεβαίως ἔχομεν εἰς ἄλλας δογματικὰς καὶ ἐκκλησιαστικὰς διαφορὰς ἀποσπάσεις ἐπαρχιῶν, π. χ. κατὰ τὰς μονοφυστικὰς ἐριδας, ἀλλ' ἐκεῖ πάντοτε εὐρίσκομεν ὄντως ἓνα ἐθνικὸν χαρακτήρα. Π. χ. ἀπεσπάσθησαν οἱ Ἀρμένιοι δὴθεν διὰ μίαν δογματικὴν διαφορὰν, ἀλλὰ εἰς τὸ βάθος ὑπάρχει μία ἐθνικὴ διαφορὰ, ὅπως ἐπίσης καὶ οἱ Κόπται κ.ο.κ. Ἀλλὰ καθαρῶς βυζαντινὴ ἐπαρχία μὲ ἀμυγῆ βυζαντινὸν πληθυσμόν νὰ ἀποσπασθῆ διὰ καθαρῶς ἐκκλησιαστικὰς διαφορὰς θὰ ἦτο τουλάχιστον ἀσύνηθες κατὰ τὴν βυζαντινὴν καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν.

- Μ. Ι. Μ α ν ο ὄ σ α κ α ς : Πρὸ δέκα λεπτῶν ἔλαβα ἀπὸ τὸν πατέρα V. Laurent,

τὸν διαπρεπῆ βυζαντινολόγον καὶ διευθυντὴν τοῦ Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν Σπουδῶν, μίαν ἀνακοίνωσιν, τὴν ὁποίαν μὲ παρακαλεῖ νὰ διαβάσω κατὰ τὴν συνεδρίασιν τῆς προσεχοῦς Τρίτης. Φέρει τὸν τίτλον «*Le statut de la Crète byzantine avant et après sa libération du joug Arabe (961)*» καὶ θὰ λύσῃ πολλὰ ἀπορίας.

Ν. Μ. Παναγιωτάκης: Φυσικὰ οἱ σεβαστοὶ μου καθηγηταί, ὁ κ. Τωμαδάκης καὶ ὁ κ. Φυτράκης, εἶναι πολὺ ἀρμοδιώτεροι ἀπὸ ἐμένα νὰ συζητήσουν αὐτὰ τὰ θέματα. Πιστεύω ὅτι δὲν ἰσχυρίσθην ὅτι ἀπεκόπη ἡ ἐκκλησία τῆς Κρήτης ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἐξ ἄλλου ἢ ὑπαρξίς εἰκονομάχων αὐτοκρατόρων δὲν συνεπάγεται τὴν ὑπαρξίν εἰκονομάχων πατριαρχῶν εἰδικῶς εἰς αὐτὴν τὴν περίοδον. Πιστεύω ὅμως ὅτι ὑπῆρξε δυσαρέσκεια καὶ διάσπασις μὲ τὴν ἐπίσημον πολιτικὴν τοῦ Κράτους κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην. Δὲν πρόκειται περὶ ἐκκλησιαστικῆς ἀποκοπῆς. Ἐξ ἄλλου ὅλαι αἱ ἐπαρχίαι—τοὐλάχιστον ἡ ἱστορία τῶν εἰκονομαχικῶν ἐρίδων αὐτὸ δεικνύει—ὁλόκληροι ἐπαρχίαι εἶχον σαφῶς ἐκδηλώσει τὴν ἀντίθεσίν των μὲ τὰ μέτρα τοῦ κέντρου, ἐξωρίσθησαν δὲ ἀρχιερεῖς εἰδικῶς ἐκείνην τὴν περίοδον. Δυστυχῶς δὲν ἔχω χρόνον νὰ ἀπαντήσω λεπτομερῶς. Πάντως πιστεύω ὅτι εἰς τὴν τελικὴν παρουσίᾳ τῆς ἀνακοινώσεώς μου θὰ δυνηθῶ νὰ θεμελιώσω καλύτερον τὰς ἀπόψεις μου.